

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798

Jong, J. de

Citation

Jong, J. de. (2018, November 21). *Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/67081>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/67081>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/67081> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Jong, J. de

Title: Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798

Issue Date: 2018-11-21

HOOFDSTUK 7

‘EEN GEZUIVERDE STEMMING?’

De Bataafse Republiek bestond nog altijd uit provincies met een eigen identiteit en een eigen politieke cultuur. Provinciebesturen waren in 1795 nog in staat een beroep te doen op de ‘Zeeuwse natie’ of ‘het Utrechtse Volk’ bij het nemen van beslissingen, alsof er sprake was van afzonderlijke en te onderscheiden volken. Op Holland na was er bij de andere provincies dan ook verzet tegen het streven om te komen tot een eenheidsstaat, één en ondeelbaar. In de tweehonderd jaar oude Republiek der Verenigde Nederlanden was de eenheid van spraak, cultuur en politiek echter zeker gegroeid. Maar van een eenheidsstaat was geen sprake, laat staan van een natiestaat.

De eigenheid van iedere provincie is de belangrijkste reden om de uitslagen in dit hoofdstuk opnieuw te onderzoeken en te bezien als het resultaat van politieke opvattingen, ontstaan binnen de context van negen (quasi-) onafhankelijke provincies. Vergelijkend onderzoek wordt hier opnieuw toegepast. De uitslagen van de twee referenda zijn per provincie naast elkaar gelegd, waarbij het onderzoek zich in het bijzonder richt op de zuivering van de grondvergaderingen. Dat de zuiveringspolitiek twee kanten had, is al aan de orde geweest, en wordt hier met behulp van opkomstcijfers nader onderzocht. Is een gedaalde opkomst het gevolg van het optreden van de zuiveringsagenten? Of is een gestegen opkomst het gevolg van de mobilisatie van stemgerechtigde burgers door ondertekening van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’?

Lang niet elk aspect van stemgedrag, van stijgende of dalende opkomst, kan echter verklaard worden uit zuivering of mobilisatie. Bij elke stemming of verkiezing, zeker in een democratie in kinderschoenen, zijn er incidentele, plaatselijke of persoonlijke factoren, die bepalen of een burger wel of niet komt stemmen. Dagelijkse bezigheden, ziekte, reistijd, weersomstandigheden, de opinie van burens, het midden van politieke keuzes, dergelijke meer of minder structurele factoren kunnen een rol spelen om al of niet deel te nemen aan grondvergaderingen en een stem uit te brengen. Allicht speelde het al of niet ondertekenen van de verklaring van onveranderlijke afkeer door gezaghebbende personen in dorpsgemeenschappen, zoals predikanten en pastoors, een rol bij de afweging om toch niet te gaan stemmen. De beste illustratie daarvan vormt wellicht de opkomst van 91% van burgers die enige dagen voor het referendum de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ hadden afgelegd: 9% kwam niet naar de grondvergadering van 23 april 1798.

Eerst evenwel komt de aanpak van de analyse aan de orde om de vraag naar de invloed van de zuivering op de uitslag op collectief niveau te kunnen beantwoorden.

§ 1 Zuivering en opkomst: de aanpak van de analyse

Bij de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind werden in de periode vanaf 10 april 1798 tot ver in de maand mei 1798 642 rekesten ingediend tegen de ontneming of het niet toekennen van het stemrecht.¹ Het overgrote deel was afkomstig van individuele burgers. Slechts in een paar gevallen zijn rekesten ingezonden door een plaatselijk bestuur of getekend door meerdere burgers.

In dit pakket rekesten komen een paar hoofdlijnen naar voren. Veel bezwaren zijn afkomstig van burgers die publieke functies vervulden of met pensioen waren. Het *Ontwerp van Staatsregeling* schreef voor dat een burger moest zijn ingeschreven in het stemregister om zijn functie of pensioen te kunnen behouden.² Overigens een bepaling die al in 1797 voorkwam in het *Ontwerp van Constitutie*. Bij de inschrijving was het afleggen van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ een vereiste. Veel burgers zagen het afleggen en ondertekenen van die verklaring, voorafgaand aan het referendum, als de opening van het stemregister dat in de *Ontwerp van Staatsregeling* was voorgeschreven. Veel plaatselijke besturen zagen dat overigens ook zo en schreven op de buitenkant van het boek met handtekeningen onder de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ het woord ‘stemregister’. De *proclamatie* noemde slechts het afleggen van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ als eis om te mogen deelnemen aan het referendum; het begrip ‘stemregister’ werd officieel niet gebruikt. De zuiveringsagenten bevelen in hun circulaire aan de plaatselijke besturen echter het aanleggen van een ‘boek’ aan.

Het uitreiken van een acte of certificaat van stemgerechtigdheid droeg bij aan de zekerheid van burgers met publieke functies of met een pensioen. Voor hun bestaanszekerheid wilden deze burgers in het bezit zijn van een dergelijk document, ook al hadden zij vóór 22 januari geen grondvergaderingen bezocht. (Dat zou ook de belangrijkste reden kunnen zijn voor arbeiders die werkten op de marinewerven in Amsterdam of Vlissingen om per rekest in mei 1798 te verzoeken in aanmerking te mogen komen voor stemrecht.) Plaatselijke besturen, in Rotterdam bijvoorbeeld, losten dat probleem op door van alle burgers met een publieke

¹ Dit hoofdstuk is voor een groot deel gebaseerd op de verzameling archiefstukken van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nrs. 185-194.

² *Staatsregeling 1798*, artikel 10, lid b en c.: Om eenigen Post van Bestuur, eenig Ambt of Bediening, in de Maatschappij te kunnen waarnemen. Om eenig Ambt, Bediening of Pensioen te blijven behouden.

functie, mannen en vrouwen, wel of niet voldoende aan de eisen voor stemrecht, afzonderlijk de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te laten afnemen en ondertekenen. In een aantal andere bewaard gebleven registers, die voorafgaand aan 23 april 1798 zijn aangelegd, zijn aparte lijsten te vinden van personen met een publieke functie, bijvoorbeeld vroedvrouwen, die hebben getekend.

Nogal wat klachten waren afkomstig van leden van de Gewapende Burgermacht (uit Rotterdam, Kampen, Dwingeloo, Sint Maartendijk en Tholen), omdat zij veronderstelden voldaan te hebben aan de eis ‘een bijdrage te leveren aan de lasten der maatschappij’. In die gevallen betrof het een dispuut over de interpretatie van de nieuwe eisen voor stemrecht.

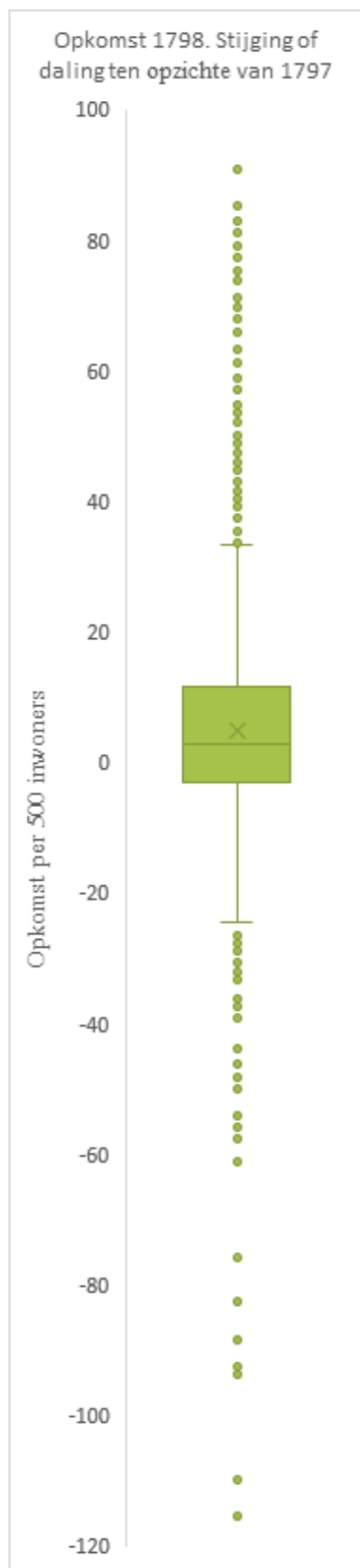
Uit de verzameling rekestes blijkt dat, zowel in Holland als in de overige provincies, veel steden en regio’s zijn te vinden waar geen wanklank of protest over de zuivering werd gehoord, zoals Alkmaar, Dordrecht, Haarlem, Utrecht, Leeuwarden, Middelburg, de Zaanstreek of de Meierij van Den Bosch. Provincies als Utrecht, Friesland, Zeeland, Overijssel en Bataafs-Brabant geven eenzelfde beeld: weinig bezwaarschriften, bovendien lokaal gesitueerd rondom plaatselijke conflicten en incidenten. Anderzijds waren betrekkelijk veel bezwaarschriften afkomstig uit Amsterdam (184 rekestes, 446 tekenaars), Leiden (40 rekestes, 44 tekenaars) en Den Haag (66 rekestes, 71 tekenaars). Uit Rotterdam kwamen slechts 15 rekestes binnen, maar wel met 208 tekenaars, merendeels afkomstig van de Gewapende Burgermacht. De rekestes uit deze steden kunnen gezien worden als uitvloeisel van het optreden van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen.

Echter, tussen het aantal rekestes of het aantal tekenaars met protesten tegen de ontneming of niet toekenning van het stemrecht enerzijds en de cijfers voor de deelname aan het referendum van 23 april 1798 anderzijds, kan geen verband worden aangetoond. De rekestes kunnen slechts gebruikt worden als onderdeel van de beschrijving van de aanpak van de zuivering door agenten en plaatselijke bestuurders. Aan de hand van het aantal rekestes of het aantal tekenaars kan niet worden vastgesteld of de zuivering invloed heeft gehad op de uitslag op collectief niveau. De rekestes zijn mogelijk het topje van een ijsberg. Wie een (notarieel) opgesteld rekest wilde indienen, moest rekening houden met kosten, waaronder het betalen van zegelrechten. Een bezwaar bij de overheid indienen was bepaald niet gratis.

Om de vraag te beantwoorden of de zuivering van invloed kan zijn geweest op de uitslag, is opnieuw vergelijkend onderzoek gedaan. De opkomstcijfers van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten van beide referenda zijn naast elkaar gelegd en vervolgens is het verschil berekend. Figuur 7.1 presenteert de stijging of daling. Het diagram toont het resultaat

en laat in één oogopslag zien dat er zowel sprake is van een sterke daling als van een sterke stijging. De doos met daarin de helft van de steden en dorpen (484) is geconcentreerd. De doos heeft een benedengrens van -3 (een beperkte daling) en een bovengrens van +11 burgers per 500 inwoners (een beperkte stijging). Bij de analyse wordt de opkomst voor steden en dorpen in deze categorie als min of meer stabiel gekarakteriseerd. De *aanname* is dat de zuivering van de grondvergaderingen, zowel in de vorm van uitsluiting als door mobilisering in steden en dorpen die zich in deze twee kwartielen bevinden van beperkte betekenis is geweest op de uitslag. De aandacht zal liggen bij steden, dorpen, districten of regio's met opkomstverschillen die liggen *buiten* de grenzen van - 3 en + 11.

Doosdiagram 7.1: Bataafse Republiek. Opkomst 1798. Stijging of daling ten opzichte van 1797.

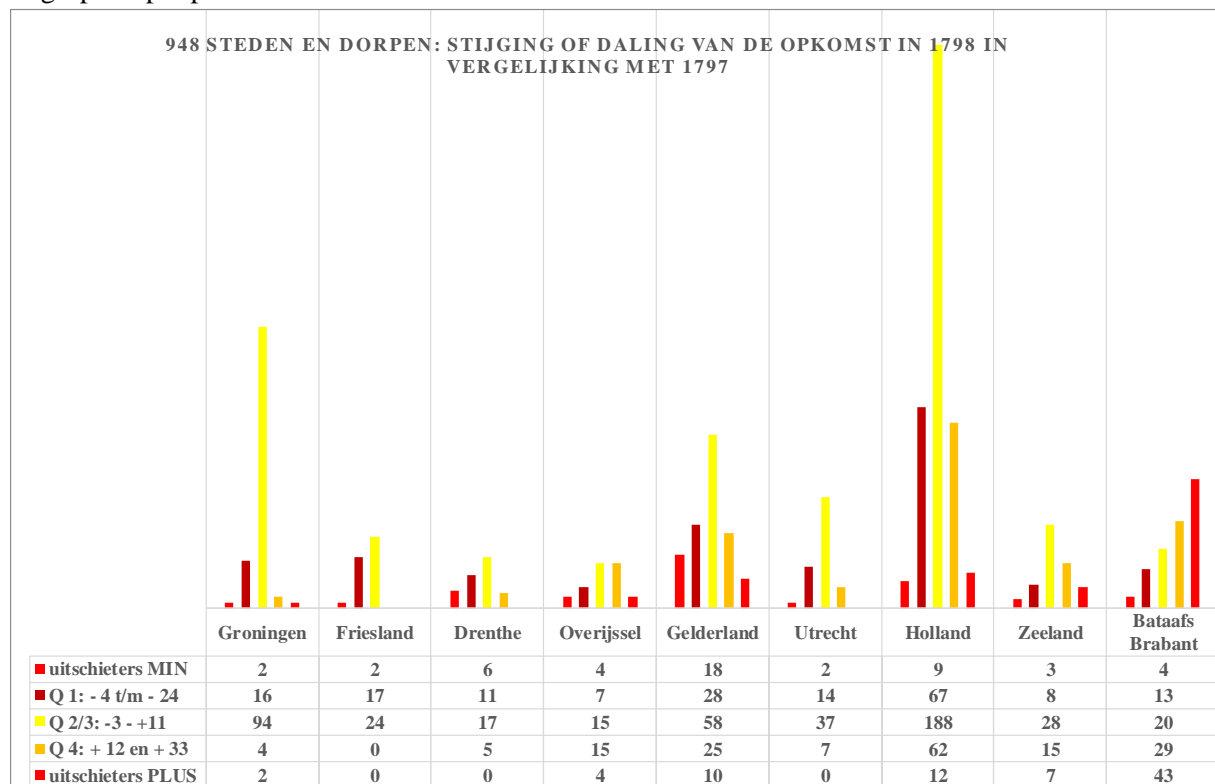
Figuur 7.1 laat zien dat aan beide zijden van de doos zich de snaren bevinden van uitschieters, zowel bij het eerste als bij het vierde kwartiel. In vergelijking met andere tot nu gepresenteerde diagrammen zijn er opvallend veel uitschieters. De snaar van het eerste kwartiel omvat 177 plaatsen waar de opkomst daalde van -4 tot -24 , aangevuld met maar liefst 50 plaatsen met een buitensporige achteruitgang met als uiterste -115 (Rekken in de Achterhoek met een opkomst van 129 stemmende burgers per 500 inwoners in 1797, gedaald naar 14 in 1798).

De snaar van het vierde kwartiel omvat 159 plaatsen waar de opkomst steeg van ten minste $+12$ tot en met $+33$ burgers per 500 inwoners, aangevuld met 78 plaatsen waar de opkomst sterk steeg, van $+34$ met als uiterste $+91$ (Erp in Bataafs-Brabant, met een opkomst van 16 burgers in 1797 naar 107 per 500 inwoners in 1798). Figuur 7.1 illustreert daarmee het caleidoscopische beeld van de uitslagen, hier toegespitst op de mogelijke invloed van de zuivering op de uitslag. Als de zuivering bedoeld zou zijn om grote groepen burgers uit te sluiten, dan moet dat resultaat vooral te vinden zijn in het kwartiel met (sterk) gedaalde opkomstcijfers in 1798. Als de zuivering van de grondvergaderingen (bedoeld of onbedoeld) door de ondertekening van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ de mobilisatie van burgers tot gevolg had, dan moet dat resultaat vooral te vinden zijn in het kwartiel met (sterk) gestegen opkomstcijfers in 1798. Voor de 78 plaatsen met een erg sterke stijging is de veronderstelling dat de zuivering daar is mislukt of althans niet volgens de

instructie van de zuiveringsagenten is geschied. Het is nauwelijks voorstelbaar dat dergelijke grote aantallen stemgerechtigden vóór 22 januari 1798 aan grondvergaderingen hebben deelgenomen. Het dorp Erp is daarvan een voorbeeld. Na 8 augustus 1797 zijn daar geen grondvergaderingen gehouden en het is nauwelijks voorstelbaar dat in de grondvergaderingen in de jaren 1795-1798 voor de eerste en tweede Nationale Vergadering of het provinciebestuur van Brabant vrijwel alle volwassen mannen zijn verschenen, zoals op 23 april 1798 met een geschatte opkomst van 90% van het aantal *apparente* stemgerechtigden.

Om een nadere analyse mogelijk te ondersteunen zijn de resultaten van de vergelijking van de opkomstcijfers per provincie uitgewerkt in grafiek 7.1

Grafiek 7.1: Grafiek van de stijging of daling van de opkomst in 1798 in vergelijking met 1797, uitgesplitst per provincie.

De gele kolommen omvatten per provincie de plaatsen die zich in het diagram bevinden in de doos met een gedaalde opkomst van -3 tot een gestegen opkomst van $+11$. De veronderstelling is dat in deze plaatsen de zuivering van de grondvergaderingen weinig of geen invloed heeft gehad op de uitslag.

Het diagram en de grafiek nodigen op de eerste plaats uit om de uitschieters nader te analyseren. In 78 dorpen steeg de opkomst extreem (zie grafiek 7.1 rij 'uitschieters plus'), wat

een stijging van 34 of meer burgers per 500 inwoners inhield. Meer dan de helft van deze dorpen ligt in Bataafs-Brabant (43 plaatsen). Voor deze plaatsen lijkt de zuivering mislukt, met hetzelfde argument als voor Erp naar voren is gebracht.

In 50 dorpen daalde de opkomst extreem (zie grafiek 7.1 rij ‘uitschieters min’), wat een daling betekent van –4 of meer burgers per 500 inwoners. Anders dan de extreme stijging zijn deze uitschieters meer over provincies gespreid. Zijn dit dan de steden en dorpen die door de zuivering van de grondvergaderingen in het bijzonder zijn getroffen? In ieder geval gaat die vooronderstelling niet op voor twee dorpen. Zwaagdijk in Noord-Holland en Wamel in het land van Maas en Waal hebben hoge deelnamecijfers in 1797 en hoge inschrijvingen in de lijst met de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’, maar *geen* uitslag. Dit voorbeeld illustreert dat in deze categorie dorpen zijn te vinden met een hoge opkomst in 1797 en geen uitslag in 1798 zonder dat dit enig verband hoeft te hebben met de zuivering. Plaatselijke en incidentele omstandigheden bepalen mede de daling en burgers kunnen van mening zijn veranderd en op eigen initiatief hebben besloten om de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ niet af te leggen of om niet naar de grondvergaderingen te gaan.

In de beschrijving per provincie zal de zuivering en mobilisatie een nadere invulling worden gegeven, waarbij regelmatig zal worden terugverwezen naar diagram 7.1 en grafiek 7.1. De volgorde van de bespreking per provincie wordt daarbij voor een deel bepaald door een indeling die Van Zanden en Van Riel hanteerden in hun economische geschiedenis van Nederland. Zij zien drie concentrische kringen van economische activiteit: (1) het sterk geürbaniseerde Holland, waar 80% van de bevolking in de nijverheid en de dienstensector werkte; (2) een ring rondom Holland van provincies met een hoog productieve en gespecialiseerde landbouw en met een infrastructuur van op Holland georiënteerde vaarwegen (Zeeland, Friesland en Utrecht); (3) een concentrische cirkel daarom heen, merendeels ‘hoog Nederland’ op de zandgronden, agrarisch, minder gespecialiseerd, met een zwakke infrastructuur (Drenthe, Overijssel, Gelderland).³ In economische zin noemen Van Zanden en Van Riel deze laatste provincies de periferie van de Republiek. In deze analyse is de provincie Groningen binnen deze concentrische cirkel geplaatst.

³ Van Zanden & Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 71-81. Omdat deze studie een politieke en geen economische geschiedenis is, heb ik Groningen gerekend tot de periferie, terwijl Van Zanden & Van Riel deze provincie rekenen bij de regio met een hoog ontwikkelde productieve en gespecialiseerde landbouw.

§ 2 De opkomst en uitslag in Holland

Als grootste provincie was Holland voor een groot deel bepalend voor de uitslag van de referenda in de hele Bataafse Republiek; er zijn veel overeenkomsten tussen de landelijke uitslag en die van Holland. Eén opmerkelijk punt vormt echter de opkomst, die in 1798 lager was dan in 1797 en daarmee afwijkt van de landelijke trend (zie tabel 6.1). Het diagram corrigeerde deze observatie al en laat een kleine stijging zien (zie figuur 6.1). Komt de daling van de opkomst in absolute cijfers voor rekening van een beperkt aantal plaatsen, zoals Amsterdam?

Voor een gedetailleerd inzicht zijn de opkomstcijfers van Holland uitgewerkt in tabel 7.1. Hierbij is gebruik gemaakt van de wijze waarop het provinciebestuur de gegevens ordende en doorstuurde naar respectievelijk de Nationale Vergadering in 1797 en het Uitvoerend Bewind in 1798. Het provinciebestuur ging uit van de indeling in 55 kiesdistricten voor de verkiezingen voor 55 Hollandse leden voor de Nationale Vergadering (en het provinciebestuur). Die indeling kwam in 1796 tot stand en was strikt geografisch, te beginnen met de Waddeneilanden Texel, Vlieland en Terschelling en de kop van het noorden van Holland in district 1 en eindigend met de noordwesthoek van Brabant in district 55.⁴ Omdat een district bestond uit ongeveer 15.000 inwoners, had een aantal grote steden meerdere districten: Amsterdam 15, Rotterdam 4, Den Haag 3 en Leiden 2.⁵ In onderstaande tabel 7.1 zijn de districten in deze steden gecombineerd, zoals dat in 1797 en 1798 werd gedaan door het provinciebestuur. Voor deze 35 (deels gecombineerde) districten werden in april 1798 de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen benoemd.

Tabel 7.1 bevat daarom in totaal 35 (deels gecombineerde) districten met de opkomst van 1797 en 1798 en de verschillen daar tussen. Voor een nadere analyse wordt als richtsnoer genomen dat districten met een opkomstverschil liggend tussen -3 en +11 (burgers per 500 inwoners) een indicatie zijn voor de juistheid van de aanname dat de zuivering geen grote invloed heeft gehad op de uitslag van de stemming. De concentratie van aandacht ligt op de districten die het meest afwijken en die te vinden zijn buiten de grenzen van -3 en +11. Het

⁴ *Rapport van de commissie tot telling en verdeling van het volk van Holland 1796*. Op basis van de gegevens van de volkstelling heeft deze commissie de bevolking van Holland ingedeeld in 55 districten en 1.646 grondvergaderingen. Deze indeling is gebruikt voor de verkiezingen voor de Nationale Vergaderingen en voor het provinciebestuur van Holland.

⁵ Amsterdam had formeel 14 districten. Het 15de district bestond uit de Westelijke Eilanden binnen de stadswallen en het gebied buiten de Haarlemmerpoort. Verder behoorde tot dit 15de district een deel van het platteland tussen Amsterdam en Haarlem. De vergadering van kiezers kwam bijeen in Halfweg in een gebouw van het Hoogheemraadschap Rijnland. De zuivering in het Amsterdamse deel werd uitgevoerd door de zuiveringsagenten voor Amsterdam. De andere helft (o.a. Spaarnwoude en Haarlemmerliede) werd uitgevoerd door de twee agenten voor Haarlem.

betreft de districten waarvan het merendeel van de steden en dorpen zich bevinden in het eerste of vierde kwartiel en in het bijzonder ook uitschieters bevatten (zie figuur 7.1).

Tabel 7.1: Holland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners.

	Naam van het district	Hoofdplaats	Aantal GV*	1797	1798	Vershil
1	Het Noorden	Den Helder	30	20	23	+ 3
2	Noorder-Kogge	Medemblik	30	44	47	+ 3
3	Kennemer-eind	Alkmaar	30	51	67	+ 16
4	Zuiderzeegolf	Hoorn	30	38	35	- 3
5	Zuiderzee	Enkhuizen	30	33	41	+ 8
6	Bedijkte Meeren	Purmerend	30	41	42	+ 1
7	Noordzee	Beverwijk	28	52	48	- 4
8	Westzaan	Westzaandam	30	50	49	- 1
9	Oostzaan & Waterland	Oostzaandam	30	42	43	+ 1
10-11	Spaarne & Ye & Meer	Haarlem/Halfweg	49	51	44	- 7
12-25	Van het Ye (15)	Amsterdam	433	37	24	- 13
26	Meer & Amstel	Amstelveen	30	44	46	+ 2
27	Vecht & Zee	Weesp	30	52	40	- 12
28	Zee & Meer	Noordwijk	30	43	49	+ 6
29-30	Wester Rhijn (2)	Leiden	62	26	23	- 3
31	Midden Rhijn	Hazerswoude	29	36	40	+ 4
32	Ooster Rhijn	Bodegraven	29	35	42	+ 7
33	Gouwe & IJssel	Gouda	30	19	28	+ 9
34-36	Vliet & Zee (3)	Den Haag	93	29	26	- 3
37	Van de Delf	Delft	30	31	30	- 1
38	Westerland	Wateringen	27	48	51	+ 3
39	Maasmond	Vlaardingen	30	20	25	+ 5
40	Van de Schie	Schiedam	30	44	25	- 19
41-44	Van de Maas (4)	Rotterdam	120	37	21	- 16
45	Rotte & IJssel	Nieuwerkerk a/d IJssel	30	16	15	- 1
46	IJssel en Lek	Schoonhoven	30	26	27	+ 1
47	Maaseiland	Ridderkerk	27	13	15	+ 2
48	Lek & Merwede	Sliedrecht	30	13	16	+ 3
49	Oosterland	Gorinchem	30	22	23	+ 1
50	Maas & Haringvliet	Brielle	30	19	19	0
51	Maas & Hollands Diep	Strijen	29	9	13	+ 4
52	Van de Merwede	Dordrecht	36	38	49	+ 11
53	Biesbosch & Maas	Heusden	31	31	50	+ 19
54	Zeegaten	Middelharnis	24	18	19	+ 1
55	Van het Zuiden	Geertruidenberg	29	50	67	+ 17
	Holland		1646	35	31	- 4

*Aantal GV = aantal grondvergaderingen

Tabel 7.1 toont grote onderlinge verschillen in opkomst tussen delen van Holland, zoals de kaarten overigens al lieten zien. In grote lijnen bestaat een verschil, zowel in 1797 als

in 1798, tussen de Zuid-Hollandse eilanden en waarden (districten 45 tot en met 51 en 54) en de rest van Holland.

Als de opkomstcijfers van de twee referenda naast elkaar worden gelegd, dan zijn in 22 van de 35 districten de verschuivingen beperkt gebleven tussen -3 en $+11$ opgekomen burgers per 500 inwoners. De geringe veranderingen in deze districten zijn waarschijnlijk goeddeels het gevolg van de eerder aangestipte factoren zoals de afwezigheid door werk of ziekte bij één van de twee referenda, maar de uitsluiting van een beperkte groep stemgerechtigde burgers mag niet geheel worden uitgesloten. Zo is de achteruitgang in het district Noordzee (Beverwijk) met -4 niet erg groot, maar wel liggend buiten de marges van -3 tot $+11$. De zuivering kan invloed hebben gehad op de uitslag, omdat de daling in opkomst opvalt in een reeks naast elkaar gelegen dorpen binnen dit district: Bennebroek (-33 per 500), Heemstede (-20 per 500), Bloemendaal (-14 per 500), Spaarndam (-17 per 500) en Velsen (-20 per 500).

Tabel 7.1 toont vier districten met een sterke daling en drie districten met een sterke stijging. Binnen het district Kennemer-eind laat de stad Alkmaar een stijging zien van 59 burger per 500 naar 71 in 1798 ($+12$). Van alle Hollandse steden had Alkmaar de hoogste opkomst, zowel in 1797 als in 1798. Alkmaar is de enige stad die tweemaal voorkomt in het kwartiel met de hoogste opkomst. Een duidelijke meerderheid van de stemgerechtigde burgers ging in deze stad naar de grondvergaderingen, naar schatting 63% van het aantal stemgerechtigden in 1797 en 77% in 1798. In 1798 tekenden 1.287 burgers de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’, terwijl 1.189 burgers vervolgens opkwamen in de grondvergaderingen; een opkomst van 92% van de *geregistreeerde* stemgerechtigden, in overeenstemming met het landelijke beeld. Over de zuivering in Alkmaar zijn geen klachten binnengekomen. De stijging had overigens ook betrekking op een reeks dorpen in dit district (Noord-Scharwoude $+70$, Zuid-Scharwoude $+53$, Bergen $+50$, Heerhugowaard $+33$ en Heiloo $+33$).

District 52 (Van de Merwede) omvat de gehele stad Dordrecht. De stijging van $+11$ valt precies binnen de grenzen van -3 en $+11$, zodat aangenomen wordt dat de zuivering geen bijzondere gevolgen heeft gehad voor de uitslag. Toch verdient Dordrecht nog enige aandacht, omdat de stad in 1797 in meerderheid voor het *Ontwerp van Constitutie* (66%) stemde. In 1798 stemden bijna alle opgekomen burgers voor het *Ontwerp van Staatsregeling* (96%) terwijl de opkomst met 28% sterk was gestegen. Een aanzienlijke groep stemgerechtigde burgers die in 1797 een *ja*-stem heeft uitgebracht deed dat naar alle

waarschijnlijkheid opnieuw. Dordrecht en Alkmaar zijn hiermee misschien voorbeelden van de stelling dat het afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ en de wijze waarop de zuivering werd aangepakt zelfs in steden kan leiden tot mobilisatie van stemgerechtigde burgers.⁶ Beide steden hebben ook als bijzonder kenmerk dat de grondvergaderingen, zowel in 1797 als in 1798, in de avonduren werden gehouden, zodat meer burgers in staat werden gesteld om aan de referenda deel te nemen.⁷

De sterke stijging in de districten Geertruidenberg en Heusden laat parallellen zien met aangrenzende delen van Bataafs-Brabant. In alle katholieke dorpen steeg de opkomst spectaculair, goed zichtbaar in het Land van Heusden en Altena, met enerzijds de katholieke beneden-dorpen en anderzijds de protestantse boven-dorpen. De zuivering in die katholieke dorpen kan mislukt worden genoemd: het is nauwelijks voorstelbaar dat een dergelijk groot aantal stembevoegde burgers vóór 22 januari aan grondvergaderingen voor de verkiezingen van de Nationale Vergadering of het provinciebestuur van Holland heeft deelgenomen (Hedikhuizen +79, Vlijmen +76, Oud-Heusden +43, Engelen en Herpt +42, Dussen +42, Raamsdonk +48).

De sterke achteruitgang concentreert zich in vier steden: Weesp (district Vecht en Zee), Schiedam (district Van de Schie), Rotterdam (de 4 districten van de Maas) en Amsterdam (de 14 districten van het Y).

In Weesp lijkt de achteruitgang het gevolg van het handelen van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen. In 1797 namen 539 burgers aan het referendum deel. Zij stemden in meerderheid vóór het *Ontwerp van Constitutie*. In 1798 was de opkomst gedaald naar 170 burgers. Weesp was een patriottisch bolwerk, trots om als één van de zeer weinige steden succesvol weerstand te hebben geboden aan de Pruisische troepen in 1787. Met een opkomst van 89 burgers per 500 in 1797 behoort de stad tot het kwartiel met de hoogste opkomstcijfers; een ruime meerderheid van de stemgerechtigde burgers ging in 1797 naar de grondvergaderingen, naar schatting een opkomst van 74%.

In 1798 manifesteerde zich een conflict tussen het stadsbestuur van Weesp en de twee zuiveringsagenten. De stad was te klein in omvang om enige invloed te hebben gehad op de benoeming van de zuiveringsagenten, zoals in de grote Hollandse steden. In Weesp bestond een ‘gemenebestgezinde’ sociëteit onder de leuze ‘voor orde en broederschap’, waarvan

⁶ Zie voor de zuivering in Dordrecht: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken, 1795-1813*, inv.nr. 191, dossier 482.

⁷ Alkmaar 1 en 8 augustus 1797, half zeven in de avond; 23 april 1798, 6 uur in de avond; Dordrecht, 8 augustus 1797, 5 uur in de middag; 23 april 1798, 7 uur in de avond.

stadsbestuurders lid waren. Deze sociëteitsleden werden, onder protest van het stadsbestuur, door de zuiveringsagenten niet toegelaten om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ af te leggen. De notulen van de vergaderingen van het stadsbestuur bevatten een lijst met 355 burgers die door de agenten waren geschrapt van de lijst van *apparente* stemgerechtigden die het stadsbestuur had aangereikt, hoewel achter elke geschrapte naam ten minste één van de criteria vermeld stond waaraan de betreffende burger volgens het bestuur had voldaan om het stemrecht te mogen uitoefenen, zoals het bezoeken van grondvergaderingen, het staan op het kohier van de verponding, het leveren van bijdragen als ‘nationale contribuabele’ of het dragen van maatschappelijke lasten als lid van de Gewapende Burgermacht.⁸ De zuivering in Weesp laat zien dat de aanwezigheid van een ‘gemenebestgezinde’ sociëteit en veel *ja*-stemmen in 1797 kon leiden tot royerling van burgers om als stemgerechtigden aan het referendum van 1798 te kunnen deelnemen.

Overigens daalde de opkomst in dit district ook aanzienlijk in Muiden (–16) en Hilversum (–19), waarschijnlijk het gevolg van het optreden van dezelfde zuiveringsagenten.

In Schiedam daalde de opkomst van 1.118 opgekomen burgers in 1797 naar 462 in 1798 met 59%. In 1797 ging de meerderheid van stemgerechtigde burgers naar de grondvergadering en een krappe meerderheid stemde voor het *Ontwerp van Constitutie*: 561 *ja*-stemmen, 557 *nee*-stemmen. Maar in 1798 was slechts 22% van de stemgerechtigde burgers bereid of in staat om naar de grondvergaderingen te gaan. In geen enkele stad in de Bataafse Republiek was de teruggang zo groot. Van de 675 burgers van Schiedam die het register met de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ enige dagen daarvoor hadden getekend, namen er 462 op 23 april 1798 deel aan de grondvergaderingen. Slechts 68% van de geregistreerde stembevoegde burgers kwam dus op, wat eveneens sterk afwijkt van landelijke en provinciale opkomstpercentages. De achtergrond ervan is complex en mede de reden om enige extra aandacht aan Schiedam te besteden.

Schiedam had een eenzijdig economisch profiel. De stedelijke economie was gebaseerd op de productie van jenever. Op de stadswallen draaiden korenmolens, er waren

⁸ RHC Vecht en Venen, Breukelen. Archief *Stad Weesp, 1795-1813*, niet geïnventariseerd, nr. A 14 notulen stadsbestuur Weesp, 1796-1798, vergadering 15 augustus 1797: uitslag 8 augustus; inv.nr. A 15 notulen administratieve municipaliteit Weesp, 1798-1800, vergadering van 1 mei 1798, uitslag 23 april 1798: A 15 notulen van 24 april 1798, met een kleine afwijking in vergelijking met de uitslaggegevens in het archief van het provinciebestuur van Holland. Zie voor de zuivering in het district Vecht en Zee met daarin gelegen Weesp: het rapport van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen: NA Den Haag. Archief *Uitvoerend Bewind*, inv.nr. 22 Ingekomen stukken van 27 april 1798. Merk op dat dit dossier niet aanwezig is in Archief Biza, 1795-1813, inv.nrs. 185-194. Dat is een indicatie voor de problemen die er zijn geweest bij de zuivering in dit district.

tientallen branderijen en kuiperijen die de tonnetjes maakten waarin de jenever werd opgeslagen en vervoerd.⁹ De branderijen waren voor een deel in bezit van katholieke branders en het personeel kwam voor een deel uit de Meijerij van Den Bosch en Westfalen. In Schiedam ontstonden in de periode 1797-98 problemen over stemrecht van deze zogenoemde vreemdelingen.¹⁰

Bij de eerste verkiezingen voor de Nationale Vergadering op 26 en 27 januari 1796 werd de katholieke jeneverbrander Jacobus Nolet gekozen tot representant.¹¹ Deze katholieke Hollander voegde zich in de Nationale Vergadering bij de Republikeinse groep van Pieter Vreede. Hij was één van de ‘de Twaalf’ van het manifest dat in juli 1797 ocriep om het *Ontwerp van Constitutie* te verwerpen.

De meerderheid van de Schiedamse burgers dacht er echter anders over. Als reactie stemden de kiesmannen in het district Van de Schie in de kiesvergadering voor de tweede Nationale Vergadering op 2 augustus 1797 voor de uit Amsterdam afkomstige regent Jan Bernd Bicker, leider van de moderate stroming in de eerste Nationale Vergadering. Jacobus Nolet werd weggestemd.¹² Vervolgens ontstond in Schiedam een dispuut over onregelmatigheden in één van de grondvergaderingen van 1 augustus 1797. In opdracht van de Nationale Vergadering vond daarna in het district Van de Schie een herstemming plaats. Bicker was al herkozen in zijn district Halfweg, gelegen tussen Amsterdam en Haarlem. Jacobus Nolet was, na een herstemming, gekozen in het overwegend katholieke district Westerland (Wateringen). Als compromis werd op 20 november 1797 Ary Voogd in de kiesvergadering van het district Van de Schie gekozen, stadsbestuurder, eerder lid van de Provisionele Representanten van het Volk van Holland, Republikein, maar geen katholiek.¹³

⁹ In 1771 waren 122 van de 500 Hollandse branderijen in Schiedam gevestigd. De branderijen waren klein van omvang: een baas en een aantal van ongeveer vier werklieden/knechten. Het waren vooral kleine bedrijven, die weinig behoefte hadden aan kapitaal. Zie verder over branderijen en de ontwikkeling van Schiedam: De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 380-383.

¹⁰ In 1809 was 35% van de Schiedamse bevolking katholiek, meer dan in andere Hollandse steden.

¹¹ Zie voor biografische gegevens: www.parlement.com. Jacobus Nolet (Schiedam 1740 – Schiedam 1806), korenwijnstoker.

¹² De tekst over de gang van zaken in Schiedam is voor een groot deel gebaseerd op de *Decreeten Nationale Vergadering*, Deel 19 September 1797, bijlagen bij de *Decreeten* van 15 september 1797.

Nolet kreeg slechts één van de 20 stemmen. Door problemen in grondvergaderingen waren maar 20 in plaats van 30 kiezers (kiesmannen) aanwezig. 17 stemmen waren uitgebracht op Bicker. Bij de stemmingen voor eerste of tweede plaatsvervanger werd helemaal niet meer op Nolet gestemd. Als eerste plaatsvervanger koos men de Amsterdamse regent Cornelis van de Hoop, als tweede plaatsvervanger de uit Leiden afkomstige Jan de Kruijff.

¹³ Zie www.parlement.com voor biografische gegevens. Ary Voogd (Schiedam 1754-Schiedam 1809), makelaar in granen. Hij nam 20 november 1797 zitting. Lid van de provisionele representanten van het Volk van Holland 1795- maart 1796.

Op 19 mei 1797 was in Schiedam een ‘gemenebestgezinde’ sociëteit opgericht.¹⁴ Nadat de kiesmannen Jacobus Nolet hadden weggestemd en het karakter van een dergelijke sociëteit voor ogen houdend, was het niet zo vreemd, dat (een nipte) meerderheid van de Schiedamse burgers op 8 augustus 1797 voor het *Ontwerp van Constitutie* stemde. Pas na de verkiezing van Ary Voogd kwam onder zijn voorzitterschap een sociëteit voor *Vrienden voor Een- en ondeelbaarheid*, onder de zinspreuk ‘*hier geldt deugd, maar geen geboorte*’ van de grond.¹⁵ In 1797 waren de politieke spanningen in Schiedam aldus hoog opgelopen.

Op 18 februari 1798 werd de ‘gemenebestgezinde’ sociëteit, naar eigen zeggen vrijwillig, gesloten. Die sluiting was natuurlijk het gevolg van het besluit van het Uitvoerend Bewind van 17 februari 1798. De zuiveringsagenten voor de stad Schiedam, voorgesteld door het stadsbestuur, organiseerden vanuit de sociëteit voor ‘Eén en ondeelbaarheid’ de zuivering. Het kan bijna niet anders, zonder dat veel gegevens beschikbaar zijn om die bewering te staven, dat een deel van de daling van de opkomst in Schiedam wordt verklaard door uitsluiting van leden van de ‘gemenebestgezinde’ sociëteit. Vanuit Schiedam werd overigens geen enkel rekest ingediend tegen het ontnemen of niet toekennen van het stemrecht.

Een patroon is zichtbaar voor Schiedam dat al voor Weesp is beschreven: de aanwezigheid van een ‘gemenebestgezinde’ sociëteit en veel *ja*-stemmen in 1797 kan leiden tot een forse zuivering met uitsluiting. De lage opkomst van de *geregistreerde* burgers die de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ hadden getekend kan wellicht verklaard worden uit het al gesignaleerde conflict met brandersknechten in de jeneverstokerijen, die niet in de gelegenheid werden gesteld om aan de referenda deel te nemen, gezien de openingstijd van de grondvergaderingen om 9.00 uur in 1797 respectievelijk 9.30 uur in 1798 en het hun opgelegde verbod de werkplaats te verlaten.

Behalve in Weesp en Schiedam was de achteruitgang in Amsterdam en Rotterdam waarschijnlijk het gevolg van de zuivering. In 1797 waren de opkomstcijfers van Amsterdam en Rotterdam betrekkelijk hoog, met 39 per 500 voor Rotterdam en 37 per 500 voor Amsterdam, beide boven de landelijk gemiddelden van 36.

¹⁴ *Rotterdamsche Courant* van 13 juni 1797; advertentie. Aankondiging van de oprichting van een Gemeenebestgezinde burgersociëteit onder de zinspreuk Voorlichting, Deugd en Burgertrouw, Zyn zuilen van een Staatsgebouw, mededeling dd. 9 juni 1797. In het voetspoor van Den Haag en andere plaatsen.

¹⁵ *Rotterdamsche Courant* van 15 mei 1798, waarin deze sociëteit zich op 12 mei ontbindt en zich omzet naar een Constitutioneel Gezelschap. In de *Rotterdamsche Courant* van 9 december 1797 staat een advertentie van de burgersociëteit onder dezelfde zinspreuk die het reglement had herzien en nu een sociëteit van één en ondeelbaarheid, onder voorzitterschap van Ary Voogd. Voogd was representant geworden voor dit district. De advertentie is van 5 december 1797.

In advertenties in de *Rotterdamsche Courant* van 20 februari en 22 februari 1798 maken de leden van de ‘gemenebestgezinde’ burgersociëteit de sluiting bekend.

Voor Amsterdam is de aanpak van de zuivering al voor een deel aan de orde geweest. Een politieke zuivering heeft zeker plaatsgehad, vooral gericht tegen mogelijk ‘Oranjegezinde’ publieke functionarissen (lijsten van ‘beambten’ verschenen in radicale kranten, leden van de ‘gemenebestgezinde’ sociëteit ‘voor vrijheid en orde’, waarvan de ledenlijst werd gepubliceerd in de *Nationale Courant* en leden van het afgezette stadsbestuur.)

Over de gang van zaken in Rotterdam is minder bekend. Daar lijkt het conflict zich vooral af te spelen tussen de zuiveringsagenten en de commandant van de Gewapende Burgermacht, die het stemrecht niet kreeg, evenals een groot aantal manschappen. Naast, in de ogen van de agenten, mogelijk dubieuze politieke opvattingen van de commandant, is het mogelijk dat hij evenals een deel van zijn manschappen, vóór 22 januari 1798 nooit grondvergaderingen had bezocht. In een sterk gepolitiseerde stad als Rotterdam, met conflicten tussen sociëteiten onderling, wijkvergaderingen, stadsbestuur en burgers, was het van belang om als handhaver van de openbare orde neutraal te blijven.¹⁶ Niet alleen kolonel De Monchy verkreeg het stemrecht niet, de hoofdofficier van Justitie, baljuw Johan Busch, was hetzelfde lot beschoren. Beiden dreigden vlak voor het referendum met onmiddellijke ingang hun functies op te geven, omdat zij zich aangetast voelden in hun eer en goede naam, maar dat werd in Den Haag pertinent geweigerd.

Rotterdam en Amsterdam hebben in belangrijke mate een bijdrage geleverd aan de daling van de opkomst in Holland in 1798. Meer in het algemeen was het gewicht van de 18 stedelijke districten op de 55 districten van Holland groot. Tabel 7.2a geeft de absolute cijfers over de opkomst in Amsterdam en Rotterdam. De achteruitgang van deelname aan de grondvergaderingen van 44% in Rotterdam en 34% in Amsterdam is fors en wijkt af van de andere stedelijke districten. Vliet en Zee (Den Haag –11%), Van de Delf (Delft –7%), Wester Rhijn (Leiden –13%), Spaarne (Haarlem –15%). Tabel 7.2b laat de opkomst in absolute cijfers in Holland zien en de uitslag *zonder* Amsterdam en Rotterdam. Zonder deze twee steden zouden in Holland in 1798 meer burgers aan het referendum hebben deelgenomen dan in 1797. Tabel 7.2c vat de resultaten van de tabellen 7.6a en 7.6b samen, met de cijfers per 500 inwoners.

¹⁶ Zie eveneens: F.C. Koch, Rotterdam onder de Bataafsche Republiek (tijdvak 16 maart tot 17 juni 1798) in: *Rotterdams Jaarboekje 1947*, 256-270.

Tabel 7.2a: Amsterdam en Rotterdam: de opkomst in absolute cijfers.

	1797: Aantal stemmers	1798: aantal stemmers	Vershil 1797-1798	Vershil in %
Amsterdam	16.044	10.513	- 5.531	- 34%
Rotterdam	3.983	2.242	-1.741	- 44%

Tabel 7.2b: Holland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 met en zonder Amsterdam en Rotterdam, *in absolute cijfers*.

	1797: opkomst	1798: opkomst	Vershil 1797-1798	Vershil in %
Holland met Amsterdam en Rotterdam	57.063	51.549	- 5.514	- 9%
Holland zonder Amsterdam en Rotterdam	36.743	38.597	+ 1.854	+ 5%

Tabel 7.2c: Holland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 met en zonder Amsterdam en Rotterdam, *per 500 inwoners*

	1797: Opkomst	1798: Opkomst	Vershil 1797-1798
Holland met Amsterdam en Rotterdam	35	31	- 4
Holland zonder Amsterdam en Rotterdam	33	35	+ 2

De zuivering in Amsterdam en Rotterdam heeft dus volgens de gepresenteerde gegevens en redenering effect gehad op de totale uitslag van Holland.

Binnen Holland laat de zuivering van de grondvergaderingen verder een wisselend en gemêleerd beeld zien. Een daling mogelijk als gevolg van de zuiveringen in Weesp, Schiedam, Rotterdam en Amsterdam met gevolgen voor de einduitslag van het referendum, een eventuele mobilisatie van stemgerechtigden door de ondertekening van de verklaring in onder meer Alkmaar en Dordrecht en een sterke stijging in de katholieke randgebieden, waarbij verondersteld wordt dat aan het criterium om vóór 22 januari 1798 of zelfs 8 augustus 1797 grondvergaderingen te hebben bezocht, wellicht niet is voldaan.¹⁷

§ 3 De binnenring rondom Holland: Zeeland, Friesland en Utrecht

Rondom Holland lagen drie provincies die economisch het meest met deze provincie waren verbonden. De provinciebestuurders van Zeeland, Friesland en Utrecht onderhielden echter een haat-liefde relatie met deze invloedrijke provincie. Zeeland en Friesland hadden zich

¹⁷ Tussen 8 augustus 1797 en 22 januari 1798 zijn alleen grondvergaderingen gehouden in een beperkt aantal districten waar een herstemming nodig was voor de verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering.

verzet tegen het bijeenroepen van een Nationale Vergadering, omdat zij verlies van politieke invloed vreesden. Alle drie provincies hadden grote provinciale, publieke schulden, zodat de meerderheid van de representanten uit deze provincies de politiek van de meerderheid van de Hollandse representanten volgde om te komen tot een amalgaam van alle provinciale, publieke schulden tot één ‘nationale’ schuld.

Als kustprovincie was Zeeland gericht op handel, scheepvaart, visserij en maritieme nijverheid. De provincie droeg tot 1792 met 9,1% aanzienlijk bij aan de financiën van de Republiek. De economische malaise in de achttiende eeuw trof Zeeland echter meer dan Holland. Na herziening van de quote-tabel, met de afgesproken percentuele bijdragen aan de financiën van de Republiek, daalde de bijdrage van Zeeland naar 3,9%. De Bataafs-Franse tijd betekende een verdere economische achteruitgang. Door de openstelling van de Schelde verschoven economische activiteiten van Middelburg en Vlissingen naar Antwerpen. Het verlies van Zeeuws-Vlaanderen, met het Haagse Alliantieverdrag van 16 mei 1795 overgedragen aan Frankrijk, betekende een aderlating voor de provincie.

Na Holland was Friesland de rijkste provincie, die 11,5% bijdroeg aan de financiën van de Republiek, in 1792 verlaagd naar 9,3%. Meer dan Holland en Zeeland was Friesland een agrarische provincie. Friesland keek over het water op Holland uit. De economische en sociale verbindingen liepen over de Zuiderzee, onderhouden door beurtschippers en vrachtschippers via Harlingen en Lemmer naar de West-Friese steden Enkhuizen en Hoorn en in het bijzonder naar Amsterdam. De oriëntatie van de politiek en de economie van Friesland was gericht op Holland, en niet zo zeer op de burens in het oosten.

In tegenstelling tot de andere twee provincies volgde Utrecht in 1795 in de Staten-Generaal Holland, ongeveer als enige bondgenoot in deze woelige periode.

Nadat het verzet tegen het bijeenroepen van de Nationale Vergadering was gebroken, kregen deze drie provincies in 1796 provinciale besturen die waren gekozen volgens het model van grond- en kiesvergaderingen, ontleend aan het *Reglement*, vastgelegd in provinciale bestuursreglementen in afwachting van de totstandkoming van een grondwet.

Over het idee van één en ondeelbaar bestond onder bestuurders grote onenigheid. In deze provincies circuleerden wel petitieën onder burgers die hiervoor pleitten, in het bijzonder in steden. Initiatieven werden genomen door sociëteiten die de idealen van één en ondeelbaarheid voorstonden. In de stad Utrecht, evenals in Leeuwarden, bestond een dergelijke sociëteit voor één en ondeelbaarheid, in Middelburg organiseerde de Vaderlandsche Sociëteit politieke activiteiten rond het thema één en ondeelbaarheid. In

Leeuwarden coördineerde de ‘Hoofdvergadering van Verbroederde Sociëteiten en Wapengenootschappen’ het politiek activisme in Friesland.

3.1 De opkomst en uitslag in Zeeland

In 1797 week de uitslag van Zeeland duidelijk af van het landelijke patroon met naar verhouding veel *ja*-stemmen en weinig *nee*-stemmen, en met een duidelijk lagere opkomst dan in de rest van de Bataafse Republiek. De uitslag van het referendum in 1798 komt echter overeen met het landelijke beeld met een duidelijke stijging van de opkomst, ‘ondanks’ de zuivering van de grondvergaderingen. In absolute cijfers steeg de opkomst van 4.078 naar 5.289 stemmende burgers, een stijging van 30%.

De stijging van de opkomst in Zeeland in 1798 kan wellicht mede verklaard worden door de strakkere organisatie van het tweede referendum. De Zeeuwse burger die door de zuiveringsagenten was toegelaten tot het referendum, kreeg na het afleggen en ondertekenen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ een acte van stembevoegdheid die diende als convocatiebiljet. Na het bijwonen van de grondvergadering van 23 april kreeg hij een acte van stemgerechtigheid, waarmee hij in het vervolg kon aantonen een stemgerechtigde burger te zijn (zie afbeelding 68). Wellicht zagen Zeeuwse burgers er het belang van in om in het bezit te zijn van een dergelijke acte. Veel burgers waren als ambtenaar, stadsarbeider, winkelier of dijkwerker afhankelijk van de lokale en provinciale overheid. Het was dan maar beter een dergelijke acte in bezit te hebben als er om zou worden gevraagd. Voor zover kan worden vastgesteld, was Zeeland naast Friesland de enige provincie die een dergelijke acte van stemgerechtigheid heeft verstrekt, aanleunend tegen de beloofde acte van burgerschap die in het *Ontwerp van Staatsregeling* werd aangekondigd en inderdaad in juni en juli 1798 zou worden verstrekt.

Daarnaast was het openingsuur van de grondvergaderingen voor de hele provincie gestroomlijnd en anders dan in 1797 uniform voorgeschreven op een vast tijdstip: aan het begin van de middag, om 12 uur. Het stadsbestuur van Middelburg kondigde aan dat alle stadskantoren op maandag 23 april vanaf elf uur in de ochtend gesloten zouden zijn om ambtenaren en bedienden de gelegenheid te geven aan de grondvergaderingen deel te nemen. De municipaliteit sprak de hoop uit dat ook overige corporaties in de stad bedienden de gelegenheid zouden geven te voldoen aan de intentie van de *proclamatie*.¹⁸ Deze

¹⁸ *Middelburgsche Courant* van zaterdag 21 april no.51, Extract uit de notulen van de Raad van 19 april 1798.

aankondiging zal, gezien de overheersende positie van Middelburg, invloed hebben gehad in de rest van Zeeland.

Voor het verkrijgen van meer inzicht zijn de opkomstcijfers van Zeeland nader uitgewerkt, waarbij gebruik is gemaakt van de 20 districten waarin de provincie was ingedeeld voor de verkiezingen voor het provinciebestuur, een indeling die het provinciebestuur gebruikte om de uitslaggegevens van 1797 en 1798 te ordenen (zie tabel 7.3).¹⁹

Tabel 7.3: Zeeland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners.

	Naam van het district	Hoofdplaats	Aantal GV*	1797	1798	Vershil
1-5	Middelburg	Middelburg	40	22	32	+10
6-7	Vlissingen	Vlissingen	16	34	36	+2
8	Westkapelle	Westkapelle	8	13	16	+3
9	Veere	Veere	8	19	19	0
10	Kortgene	Kortgene	8	8	9	+1
11	Goes	Goes	8	18	33	+15
12	Kruiningen	Kruiningen	8	9	17	+8
13	's-Gravepolder	's-Gravepolder	8	15	37	+22
14	Heinkenszand	Heinkenszand	8	9	25	+16
15	Tholen	Tholen	8	45	75	+30
16	St. Maartensdijk	St. Maartensdijk	8	49	36	-13
17-18	Zierikzee	Zierikzee	16	40	39	-1
19	Bruinisse	Bruinisse	8	30	36	+6
20	Brouwershaven	Brouwershaven	8	23	33	+10
	Zeeland		160	24	32	+8

*Aantal GV = aantal grondvergaderingen

Als de uitslagen naast elkaar worden gelegd, dan blijven de veranderingen in opkomst in 1798 voor de meeste districten binnen de grenzen van -3 en +11. Alleen het district Sint-Maartensdijk laat een duidelijke daling zien. Daarbinnen toont het stadje Sint-Maartensdijk de scherpste daling (in 1798 -31 per 500 inwoners). Een dergelijke daling is eveneens te zien in het nabijgelegen Scherpenisse (-21 per 500). Beide plaatsen waren 'Oranje-heerlijkheden',

¹⁹ Het bestuur ordende de gegevens in de 20 districten van 8 grondvergaderingen voor de verkiezing van leden van het provinciaal bestuur. Zie voor deze indeling: *Proclamatie van de Provisionele Representanten van het Volk van Zeeland*, 26 maart 1796.

waar het plaatselijke bestuur en de beambten werden benoemd door de Raad en Rekenkamer van de Nassause Domeinen, vertegenwoordigd door de rentmeester, die tevens fungeerde als drossaard. Oranje-ambtenaren of Orangisten zijn in dergelijke plaatsen duidelijk en eenvoudig aanwijsbaar en werden wellicht om die reden het stemrecht ontzegd. Uit Sint–Maartensdijk gaan petities naar Den Haag tegen de ontneming van stemrecht.

Tabel 7.3 laat zien dat districten met een sterk gestegen opkomst zijn te vinden op Zuid-Beveland. Het betrof bijvoorbeeld dorpen zonder uitslag in 1797 (Kapelle-Biezellinge, Wemeldinge, 's Heerenhoek en Heinkenszand). Plaatselijke bestuurders gebruikten blijkbaar niet alleen lijsten van opgekomen burgers van 8 augustus 1797, zo die bestaan hebben, maar wellicht andere lijsten van burgers die vóór 22 januari 1798 aan grondvergaderingen hebben deelgenomen.²⁰

Districten 1 t/m 5 omvatten de stad Middelburg. De stijging van +10 valt binnen de grenzen van –3 en +11, zodat aangenomen wordt dat de zuivering geen bijzondere gevolgen heeft gehad voor de uitslag. Toch verdient Middelburg enige aandacht, omdat de stad in 1797 in meerderheid voor het *Ontwerp van Constitutie* (59%) stemde. In 1798 stemden bijna alle opgekomen burgers voor het *Ontwerp van Staatsregeling* (98%). De opkomst steeg bovendien met 44%. Het is een patroon dat voor Dordrecht al aan de orde is geweest. In meerderheid *ja*-stemmen in 1797 betekent nog geen achteruitgang in opkomst in 1798; *ja*-stemmers in 1797 hebben waarschijnlijk in 1798 opnieuw een *ja*-stem uitgebracht.

Over het optreden van de twee Zeeuwse zuiveringsagenten komen nauwelijks klachten binnen. Behalve voor Sint–Maartensdijk en Scherpenisse heeft de zuivering waarschijnlijk geen invloed gehad op de uitslag. Anderzijds mobiliseerde de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ mogelijk de stemgerechtigde burgers van Tholen, die nog veel meer dan in 1797 naar de grondvergaderingen gingen. De politieke achtergrond hiervan is eerder al aangestipt.

3.2 De opkomst in Friesland

In Friesland lag de opkomst zowel in 1797 als in 1798 onder de landelijke gemiddelden (zie tabel 6.1). Friesland was één van de weinige provincies waar in 1798 beduidend minder burgers naar de grondvergaderingen gingen dan in 1797, in absolute cijfers zelfs een daling

²⁰ Verkiezingen voor de eerste Nationale Vergadering vonden plaats op 9 en 10 maart 1796; verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering op 1 en 2 augustus 1797. Voor verkiezingen voor het provinciaal bestuur werd eveneens gebruik gemaakt van grondvergaderingen.

van 20% van 8.415 stemmende burgers naar 6.748. In alle steden en dorpen kwamen in 1798 minder burgers naar de grondvergaderingen dan in 1797 (zie ook diagram, figuur 6.4).

Het Friese provinciebestuur maakte bij de ordening en publicatie van de uitslagen gebruik van een indeling in steden en plattelandsregio's, ironisch genoeg afkomstig uit het ancien régime dat nou net door de Bataafse Revolutie was weggevaagd: de indeling van het platteland in Westergo, Oostergo en Zevenwouden, met daarnaast de elf steden (zie tabel 7.4). en de eilanden Ameland en Schiermonnikoog die tot 1795 niet onder het provinciebestuur vielen.

Tabel 7.4: Friesland: de vergelijking van de opkomst in regio's per 500 inwoners.

	Aantal GV*	1797: opkomst	1798: opkomst	Vershil
Oostergo	89	25	17	- 8
Westergo	67	30	25	- 5
Zevenwouden	68	22	16	- 6
Steden	90	27	26	- 1
De eilanden	8	16	14	- 2
Totaal	322	26	21	- 5

*Aantal GV = aantal grondvergaderingen

Tabel 7.4 laat zien dat de verschillen in opkomst gering zijn; niet groot tussen de drie plattelandsregio's onderling, niet tussen deze regio's en het blok van de elf Friese steden.

Twee plattelandsdistricten onderscheiden zich van het algemene beeld van lage deelname aan de grondvergaderingen. Dat betreft Barradeel (een opkomst van 52 per 500 inwoners in 1797 en 33 per 500 in 1798; geschatte opkomst van 45% in 1797 en 29% in 1798 en Het Bildt (47 opkomende burgers per 500 inwoners in 1797 en 32 opkomende burgers per 500 inwoners in 1798; geschatte opkomst van 44% in 1797 en 30% in 1798). Het Bildt onderscheidde zich trouwens in veel opzichten van de rest van Friesland. Het gebied was in de zestiende eeuw ingepolderd en daarna ontgonnen, bewoond en bebouwd door emigranten uit Holland en Zeeland. Het district had een eigen dialect en de meeste boeren waren geen grondbezitter, maar afhankelijk van het provinciebestuur voor het pachten en huren van hun bouwland en boerderijen. In de achttiende eeuw ontstonden over de hoogte daarvan en de verlenging van contracten regelmatig conflicten met de provincie. In Het Bildt bestond een cultuur van verzet. Grietman Duco van Haren vluchtte, als één van de weinige Friese jonkers,

in 1795 naar Duitsland met achterlating van grote schulden.²¹ Hij was een echte ‘Oranjer-
man’.²² Het Bildt was dan ook het enige plattelandsdistrict waar de stadhouder de grietman
rechtstreeks kon benoemen zonder dat stemgerechtigde, grond bezittende ingezetenen daarop
invloed konden uitoefenen, zoals wel het geval was in andere Friese plattelandsdistricten.²³

In Friesland zijn geen echte uitschieters maar in 1798 is overal van een daling van de
opkomst sprake. Juist in de drie plattelandsregio’s ligt de daling buiten de grenzen van –3 en
+11. Is de daling op het platteland dan een gevolg van de zuivering van de
grondvergaderingen? In Friesland leidde de ondertekening van de verklaring van
‘onveranderlijke afkeer’ kennelijk niet tot mobilisatie op het platteland, zoals vermoedelijk in
andere delen van de Bataafse Republiek. Deze constatering vraagt om bijzondere aandacht.
Eerder is al opgemerkt, dat slechts 83% van de burgers die in Friesland de verklaring van
‘onveranderlijke afkeer’ tekenden, vervolgens deelnam aan de grondvergaderingen van 23
april 1798 (zie tabel 5.4). Opmerkelijk weinig in vergelijking met andere provincies. Zouden
alle Friese burgers die de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ ondertekenden aan het
referendum hebben deelgenomen, dan zouden de verschillen met de opkomst van 1797 lang
niet zo groot zijn geweest (8.066 Friezen tekenden de verklaring in 1798; 8.285 Friezen
namen in 1797 deel).²⁴ Kan deze betrekkelijk lage opkomst van geregistreerde
stemgerechtigden worden verklaard?

Onmiddellijk na zijn benoeming stuurde de Friese agent Tjeerd Halbes, die was belast
met de zuivering, een enthousiaste brief naar Den Haag:

‘De ondergetekenden hebben den goede verwachting van het gewest Friesland, want de
Patriotten die aldaar stemgerechtigden mogen genaamd worden, hebben zich reeds van de niet
stemgerechtigden onderscheiden door het tekenen van de bekende Friesche Verklaring zodat
de lijsten van al of niet stemgerechtigden zeer gemakkelijk zullen op te maaken zijn, niet tegen

²¹ Kuiper, *Adel in Friesland*, 159, 258. Hij stierf in 1801 in Weimar.

²² Kuiper, *Adel in Friesland*, 250-251.

²³ Gabriëls, *De heren als dienaar*, 271.

²⁴ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 186. De opmerking van Kuiper dat de
afschriften van de lijsten en registers met de verklaringen van ‘onveranderlijke afkeer’ niet bewaard zijn
gebleven, is onbegrijpelijk. De lijsten in inv.nr. 186 zouden naar zijn mening betrekking hebben op de registers
van 11 maart 1796. De lijsten in inv.nr. 186 zijn echter vrijwel allemaal gedateerd en kunnen gelegd worden
naast bewaard gebleven originele registers. Zie ondermeer Leeuwarden, Bolsward, Harlingen, Workum,
Frankeradeel en Oostdongeradeel. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld*, 453-454. De 8.066 stemgerechtigden die hij
noemt zijn de personen die de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ in april 1798 hebben getekend.

staande er steden en dorpen zijn daar gezegde Friesche Verklaring door geene of zeer weinigen is afgelegd en geteekend geworden.’²⁵

Om hem te helpen, verzocht het provinciebestuur aan de plaatselijke besturen om een lijst van stemgerechtigden op te stellen gebaseerd op de verklaring van 11 maart 1796 die Friese burgers hadden moeten ondertekenen om aan provinciale en plaatselijke verkiezingen te mogen deelnemen.²⁶ Deze verklaring was uitgebreider dan de vanuit Den Haag voorgeschreven verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’, maar één belangrijk element ontbrak: ‘afkeer van het federalisme’.²⁷ Het provinciebestuur dat in 1796 na alle bestuurlijke troebelen aantrad, wilde dat Friesland deelnam aan de Nationale Vergadering, maar was daarmee nog geen voorstander van de Hollandse variant van één en ondeelbaar. De Friese verklaring was vooral gericht tegen de invloed van de nog altijd machtig geachte aristocratie met haar clientèle van gerechtssecretarissen, ambtenaren, predikanten, onderwijzers en grote boeren. Voor de Friese Republikeinen bleek deze verklaring goed te werken. Sinds de lente van 1796 bestond het provinciebestuur uit een gemengd gezelschap van kooplieden, fabrikanten, winkeliers, verveners, rijke boeren, sommigen van hen doopsgezind, een enkeling katholiek, allen uitgesloten van enige politieke en bestuurlijke zetel vóór 1795. Hun positie werd bevestigd bij de verkiezingen van juni 1796 en juni 1797, waarbij de Friese verklaring als zeef fungeerde. Met deze verklaring hadden de Friese Republikeinen zich kunnen ontdoen van talrijke (vermeende) politieke tegenstanders: Oranjegezinden, de (oude) Staatsgezinde

²⁵ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795 - 1813*, inv.nr. 186. Hierin missiveboek van het agentschap tot zuivering van de grondvergaderingen in Friesland.

²⁶ Tresoar, Leeuwarden. Archief *Gewestelijke besturen Franse tijd (BRF)*, inv.nr. 116: circulaire van de commissie van correspondentie uit het Administratief Bestuur 23 maart 1798. Zie ook het *Oud-Archief Tietjerksteradeel*, met deze circulaire en een circulaire met een afschrift van de (Haagse) instructie voor de zuiveringsagenten van 13 maart 1798. Zie ook NOF Dokkum, *Archief Dokkum*, inv.nr. 92 met daarin deze circulaire.

²⁷ *Publicatie* van de Representanten van het Volk van Friesland van 11 maart 1796. De verklaring luidde: ‘Ik verklaare vrijwillig en op mijn woord van eer een Voorstander van de Rechten van den Mensch en Burger; een Vijand van het Stadhoudelijk, Aristocratisch en Eénhoofdig Bestier te zijn; goed en bloed veil te hebben; om, op gronden van Vrijheid en Gelijkheid, het Volks geluk te helpen bevestigen; en nimmer in een Verkiezing van Kiezers, Vertegenwoordigers of Amptenaaren mijne stem te zullen geeven aan Perzoonen, die ik oordeel nog Begunstigers of Aankleeverers van de zogenoemde Oude Constitutie te weezen, maar alleen zodanigen zal verkiezen, welke ik in gemoede vertrouwen, Voorstanders van de Rechten van den Mensch en Burger en van ’t waar geluk des volks, en teffens de eerlijksten en kundigsten te zijn, zonder mij om lief of leed door giften of gaven daar in te laten geleiden’. In archieven in Friesland zijn, zover bekend, geen registers bewaard gebleven met deze verklaring en met handtekeningen. Wel zijn er losse vellen, die waarschijnlijk bij elke provinciale en plaatselijk verkiezing of stemming getekend werden.

Deze verklaring werd ook gevraagd van alle leden van het plaatselijk bestuur (‘gerecht’ geheten in Friesland), secretarissen, bediendes, notarissen en procureurs. Al snel werd duidelijk dat de verklaring niet werd gevraagd van predikanten, ouderlingen, kerkvoogden en armbesturen voor het uitoefenen van hun functie. Behalve als zij aan stemmingen en verkiezingen wilden deelnemen.

aristocratie, in het bijzonder de (zeer gematigde) patriottische aristocratie, predikanten die in 1795 in de politiek waren gestapt en de daarmee samenhangende netwerken. Deze Friese verklaring moest worden afgelegd om als *Friese* burger te kunnen deelnemen aan provinciale en plaatselijke verkiezingen. Voor nationale verkiezingen en voor het referendum van 8 augustus mocht deze verklaring niet worden gevraagd.

Tegen het afleggen van de Friese verklaring bestond in Friesland principieel bezwaar, onder meer van doopsgezinden. Op veel plaatsen in Friesland weigerde men die verklaring dan ook af te leggen.²⁸ Hoe gevoelig dat lag, blijkt wel uit een advertentie van het plaatselijk bestuur van Schoterland (Heerenveen) in Friese kranten aan de vooravond van de grondvergaderingen van 1 en 8 augustus 1797, waarbij de burgers erop attent werden gemaakt dat de *Friese* verklaring niet zou worden gevraagd.²⁹

Tjeerd Halbes en het provinciebestuur kwamen snel op de voorgenomen aanpak terug, waarschijnlijk na overleg met de uit Amsterdam afkomstige medeagent Van Laar Mahuet, die vervolgens naar Ameland vertrok voor de reorganisatie en zuivering van het plaatselijk bestuur aldaar. Plaatselijke besturen kregen een nieuwe circulaire met de opdracht om een lijst te sturen van alle *apparente* stemgerechtigden die vóór 22 januari 1798 grondvergaderingen hadden bezocht, met daarbij gevoegd de instructie voor de zuiveringsagenten van 13 maart 1798. De meeste plaatselijke besturen stuurden als gevolg daarvan twee lijsten naar Leeuwarden: één lijst van burgers die de Friese verklaring hadden getekend en één lijst van *apparente* stemgerechtigden die vóór 22 januari grondvergaderingen hadden bezocht. Tjeerd Halbes deed zijn werk in het Landschapshuis, het gebouw van het provinciebestuur in Leeuwarden. Provinciebestuurders, ambtenaren met kennis over lokale omstandigheden, zullen hem daar ongetwijfeld geadviseerd hebben bij het schrappen van namen. Halbes was, evenals andere zuiveringsagenten, echter afhankelijk van plaatselijke besturen. Slechts drie plaatsen noemde hij met name als probleemgebieden: Kollumerland, Rauwerdehem en Gaasterland. Uit de bewaard gebleven correspondentie blijkt dat Halbes bij moeilijke vragen

²⁸ Zie Kuiper, *Een revolutie ontrafeld*, 154–164. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, Deel III A, 26-33.

²⁹ *Leeuwarder Courant* no. 2348, 29 juli 1797; *Friesche Courant* no. 90, 29 juli 1797: ‘Het gerechte van Schoterland ontwaar geworden zynde dat zommige snoode rondzwerfende Intriguanen, dagelyks hun werk maken, om de goede Ingezetenen in onzen bedryve afteschrikken, tot het bywonen der aanstaande Grondvergaderingen [...] door hun wijs te maken, dat in die beide Grondvergaderingen de bewuste Friesche Verklaring van den 11de maart 1796, van hun als Grondstemmers zoude worden afgevorderd, niet tegenstaande de voorgeschreevene Reglementen [...] het tegendeel bevestigen.

Het gerechte van Schoterland, vind zich dus verpligt, alle hunne Stemgerechtigde Ingezetenen, by deezen openlyk te verzekeren, dat in de bovengenoemde grondvergaderingen, [...] de Verklaring van den 11de maart 1796, niet mag en niet zal worden afgevorderd.’

omzichtig te werk ging. Uiteindelijk liet hij de beoordeling van individuele gevallen over aan het plaatselijk bestuur.

Tjeerd Halbes stuurde de lijsten van stemgerechtigden naar de plaatselijke besturen retour met de opdracht om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te laten tekenen. Niet iedere burger die volgens Halbes toegelaten kon worden, kwam echter een handtekening plaatsen. Ydaarderadeel (hoofdplaats Grou) is daar een mooi voorbeeld van. Halbes had 210 burgers op de lijst (laten) staan, 182 ondertekenden de verklaring (87%) en vervolgens namen slechts 124 van die geregistreerde burgers aan de grondvergaderingen deel (opkomst 68%).³⁰ De opkomst daalde, allicht niet door toedoen van Tjeerd Halbes, maar door individuele beslissingen van burgers. Eerst om niet te verschijnen om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te ondertekenen en vervolgens, als men dat wel deed, om niet te verschijnen in de grondvergaderingen. Dit gedrag van burgers in Ydaarderadeel kwam op meer plaatsen in Friesland voor.

In tabel 7.5 zijn de opkomstcijfers van de *geregistreerde* stemgerechtigde burgers gepresenteerd door de steden en plattelandsdistricten met een opkomst lager dan 80% onder elkaar te zetten. De relatief lage opkomst blijkt een verschijnsel dat voorkomt in een afgebakend, aaneengesloten gebied in het westelijk deel van Friesland. Het doet zich voor in zowel districten met een naar Friese maatstaven hoge opkomst als met een lage opkomst (zie voor het ene Het Bildt en voor het andere Uttingeradeel). Een afdoende verklaring is niet gevonden. Mogelijk was de Friese burger zich bewust van het belang om in het bezit te zijn van een certificaat van stemgerechtigdheid. Daarna vond hij het wel goed zo en nam hij niet deel aan zijn grondvergadering. Dan komt dat gedrag overeen met de burgers in Zeeland. Die kregen de acte van stemgerechtigdheid echter pas nadat zij aan hun grondvergadering van 23 april hadden deelgenomen, in Friesland werd die op voorhand uitgereikt.

³⁰ RHC Leeuwarden, Archief *Grietenij Ydaarderadeel*, inv.nr. 39. Hierin de naamlijst van stemgerechtigden door de agent toegelaten, gedateerd 12 april 1798. Hierin tevens de processen-verbaal van de stemming op 23 april 1798 in 4 grondvergaderingen, waarbij aantekening is gemaakt van het aantal absente stemgerechtigden. Voor het afschrift van het getekende register van Ydaarderadeel: NA Den Haag, Archief *Binnenlandse Zaken, 1795- 1813*, inv.nr. 186.

Tabel 7.5: Friesland: de opkomst in 1798 van stembevoegde burgers die de verklaring hebben afgelegd.

	Aantal burgers dat de verklaring heeft afgelegd.	Opkomst absolute cijfers	Opkomst
Het Bildt	422	268	64%
Ydaarderadeel	182	124	68%
Stavoren	81	56	69%
Barradeel	336	242	72%
Rauwerdehem	85	62	73%
Franekeradeel	215	160	74%
Ferwerderadeel	211	156	74%
Leeuwarderadeel	432	325	75%
Menaldumadeel	314	237	75%
Wonseradeel	464	348	75%
Hemelumer Oldephart	99	77	78%
Uttingeradeel	68	53	78%

Bronnen: Registers: NA Den Haag, Archief *Binnenlandse Zaken, 1795-1813*, inv.nr. 186; Uitslag: Tresor Leeuwarden, Archief *BRF*, inv.nr. 165.

Kortom, de achteruitgang van de opkomst in Friesland kan naar alle waarschijnlijkheid niet verklaard worden uit de zuivering door Tjeerd Halbes. Friese burgers namen zelf en om andere redenen het besluit om al of niet de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te ondertekenen om vervolgens al of niet op te komen in de grondvergaderingen van 23 april 1798. Eerder is een dergelijke voorzichtige conclusie getrokken met betrekking tot de *ja*-stemmers van 1797 in Friesland.

Ook bezwaarschriften van Friese burgers die in Den Haag protesteerden tegen de uitsluiting van het stemrecht geven geen indicatie voor een mogelijke verklaring van de teruggang. Slechts 27 rekestten kwamen uit Friesland. Geen enkel bezwaarschrift kwam uit de regio's met een duidelijke daling van de opkomst. De rekestten komen juist uit de steden (Leeuwarden, Harlingen en Sneek), waar publieke functionarissen bezwaar aantekenden en een aantal lokaal bekende politici protesteerde tegen uitsluiting. De inhoud van deze rekestten past in het eerder beschreven landelijk patroon.

3.3 De uitslag van de stemming in Utrecht

De opkomst in de provincie Utrecht lag zowel in 1797 als in 1798 duidelijk onder het landelijk gemiddelde (zie tabel 6.1). De deelname behoort tot de laagste in de Bataafse Republiek, zowel in 1797 als in 1798. In 1798 daalde de opkomst bovendien met 6% van 4.195 stemmende burgers in 1797 naar 3.957. De steden Amersfoort (-4), Montfoort (-7) en Wijk bij Duurstede (-10) laten een daling zien buiten de ondertussen bekende marges, waarbij

in Wijk bij Duurstede de meerderheid een *nee*-stem uitbracht en in Amersfoort relatief veel burgers eveneens tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* stemden (11 *nee*-stemmen per 500 inwoners). Is deze daling mogelijk het gevolg van de zuivering van de grondvergaderingen?

Voor de provincie Utrecht waren door het Uitvoerend Bewind Lucas Butot uit Amsterdam en Pieter Brouwer, lid van het intermediair administratief bestuur van Utrecht, benoemd als agenten tot zuivering van de grondvergaderingen. Zij werkten vanuit het Landschapshuis in Utrecht, de zetel van het provinciebestuur. In een circulaire aan de plaatselijke besturen vroegen zij om ‘de lijsten, waar op de stemgerechtigde burgers, welke leden van de Nationale en vervolgens Provinciaale Grondvergaderingen voor den 22 January [...] zijn geweest, staan opgetekend.’³¹ De 189 grondvergaderingen voor verkiezingen voor de Nationale Vergadering functioneerden in deze provincie sinds het najaar van 1796 tevens als 189 *provinciale* grondvergaderingen.³² *Provinciale* grondvergaderingen waren echter geen tijdelijke bijeenkomsten uitsluitend bedoeld voor verkiezingen. De grondvergaderingen hadden een delibererend en meer permanent karakter. Naast bijzondere oproepingen op initiatief van stembevoegde burgers werd een *provinciale* grondvergadering regulier elke twee maanden op de eerste zondag van de maand gehouden; er mocht over politieke onderwerpen worden gesproken en besloten.³³ De grondvergadering had een vaste voorzitter en twee vaste secretarissen als bestuur. De stemgerechtigden hadden een (politieke) verklaring ondertekend, die voor een groot deel overeenkwam met de verklaring uit het *Reglement*.³⁴ Secretarissen hielden bij wie de verklaring had afgelegd en wie regelmatig grondvergaderingen bezocht. In de provincie Utrecht was duidelijk wie stembevoegd was; de toevoeging *apparent* kwam in deze provincie niet voor. Het permanente karakter van de grondvergadering vormde echter ook een belemmering. Door gebrek aan belangstelling kwam in een aantal dorpen de

³¹ Het Utrechts Archief. Archief *dorpsbestuur Jutphaas*, inv.nr. 18-19, 627. Hierin de circulaire van de agenten Butot en Brouwer van 21 maart. Het woord *apparente* (stemgerechtigde) komt noch in de circulaire, noch in het extract van de instructie voor.

³² *Reglement voor een intermediair Provinciaal Bestuur van 't volk des Lands van Utrecht*, 22 augustus 1796.

³³ *Reglement Utrecht*, artikel XXII: *Vierde hoofdstuk, Van de verdere werkzaamheden der grondvergaderingen*. Artikel XLIV: ‘De Stemgerechtigden, in Grondvergaderingen bijeen gekomen, zullen moogen raadplegen over alles het geen wordt voorgedraagen ten nutte des gemeenen Vaderlands, deeze Provintie of van een gedeelte derzelve,...’. Zie ook: De Savorin Lohman, *De Bestuursinrichting*, 42-48.

³⁴ *Publicatie der Representanten 's Lands van Utrecht*, inhoudende *Reglement voor een Intermediair Provinciaal Bestuur van 't Volk des Lands van Utrecht*, 22 augustus 1796. De verklaring volgens het reglement voor de verkiezing van een provinciaal bestuur van augustus 1796 luidde volgens artikel IX, lid 4: ‘Ik verklaar als een Man van Eer op verbeurte van mijnen goeden naam, dat ik alleen den Regeeringsvorm, welke gegrond is op de oppermacht des Volks, by wettige Vertegenwoordiging, en op de Rechten en Pligten van den Mensch, zal erkennen, handhaven en verdedigen, zonder ooit of immer eenige erflyke ambten of waardigheden te helpen daarstellen.’

(permanente) grondvergadering niet van de grond met als gevolg dat, zowel in 1797 als in 1798, geen (tijdelijke) grondvergaderingen zijn georganiseerd voor de twee referenda.³⁵

In Utrecht ontstonden geen administratieve problemen, omdat de zuiveringsagenten konden beschikken over lijsten van stembevoegde burgers die vóór 22 januari 1798 grondvergaderingen hadden bezocht. Gezien het vrijwel ontbreken van klachten moet de politieke zuivering van zeer beperkte betekenis zijn geweest.³⁶

De aanpak in de stad Utrecht kan dit illustreren. Twee leden van het Utrechtse stadsbestuur overlegden met Butot en Brouwer. Men besloot om aan de voorzitters van de *provinciale* grondvergaderingen de lijsten te vragen van burgers die aan grondvergaderingen hadden deelgenomen.³⁷ Vervolgens namen de twee zuiveringsagenten deze lijsten door met de 12 wijkmeesters.³⁸ Volgens hun instructie, opgenomen in het *stedelijk* reglement, dienden de wijkmeesters lijsten bij te houden van stemgerechtigde burgers in hun wijk.³⁹ Onder meer door deze aanpak zou in Den Haag geen enkele klacht binnen komen over de zuivering in de stad. Waarschijnlijk bleven Brouwer en Butot bij de uitvoering van hun werkzaamheden dicht bij de oorspronkelijke bedoeling van het Uitvoerend Bewind. En op 7 april 1798 waren zij al klaar, op een moment dat bijvoorbeeld in Holland of Overijssel de zuivering nog moest beginnen. De zuivering in de provincie Utrecht heeft weinig of geen invloed gehad op de uitslag van de stemming, zo is de conclusie.

Wellicht kan de achteruitgang in opkomst deels verklaard worden uit de reorganisatie van de dorpsbesturen in deze provincie. Het intermediaire administratieve bestuur van Utrecht maakte van de gelegenheid gebruik om het platteland te reorganiseren door samenvoeging van ongeveer 160 'gerechten' naar 80 intermediair (administratieve) gemeentebesturen.⁴⁰ Vóór 23 april 1798 was die reorganisatie nog niet overal afgerond. Soms ontstonden fricties tussen samengevoegde dorpen, zodat een aantal opgelegde samenwerkingsverbanden in 1799

³⁵ Zie voor het ontbreken van uitslagen in een tiental grondvergaderingen waar niet is gestemd: kaart 4 en 5 met toelichting.

³⁶ Zie voor de zuivering in Utrecht: De Bruin, *Burgers op het kussen*, 169-171; De Bruin, 'Zuivering, verkiezing en genoegdoening' in: *Jaarboek Oud Utrecht 1983*.

³⁷ Zie: Circulaire van de agenten Butot en Brouwer van 21 maart: Het Utrechts Archief. Archief *dorpsbestuur Jutphaas*, inv.nrs. 18-19, 627. Extract uit de instructie van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen. Het artikel 6 over de politieke selectie ontbreekt.

³⁸ Het Utrechts Archief. Archief *Stadsbestuur Utrecht 1795-1808*, inv.nrs. 1-7 Notulen van het intermediair gemeentebestuur, vergadering 23 maart 1798.

³⁹ *Reglement van bestuur voor de stad Utrecht, 1797*. Artikel 29: Met een verwijzing naar de instructie voor de wijkmeesters van 11 januari 1796. Artikel 35: 'Ieder wijkmeester zal verplicht zijn, eene lijst te houden van alle Stemgerechtigden in zijne Wijk woonagtig, op welke een ieder, die tot stemmen gerechtigd is, zich zal kunnen doen inschrijven.' Van kracht vanaf 1 september 1797.

⁴⁰ Perks, *Geschiedenis gemeentegrenzen provincie Utrecht 1795-1940*.

weer ongedaan werd gemaakt. Verder had de reorganisatie van de stadsbesturen van Wijk bij Duurstede, Rhenen en Amersfoort (inclusief het afnemen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ van bestuurders) op 23 april 1798 nog niet plaatsgevonden. Het afwijkend stemgedrag in Wijk bij Duurstede en Amersfoort met veel ‘nee-stemmen’ bevestigt het belang dat moet worden gehecht aan de ‘reorganisatie’ van de plaatselijke besturen, voorafgaand aan het tweede referendum.

§ 4 De buitenring rondom Holland: Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland

Rondom de op financiële dienstverlening, maritieme nijverheid, visserij en handel gebaseerde economie van Holland en zijn deels maritieme buurprovincies, lag een buitenring van vier voor een groot deel uit zand- en veengrond bestaande provincies. Drenthe (1%), Overijssel (3,5%) en Gelderland (5,5%) waren relatief arm en droegen in verhouding tot het aantal inwoners betrekkelijk weinig bij aan de financiën van de Republiek. Groningen was, anders dan deze drie voor een deel bestaand uit kleigrond, relatief welvarend (bijdrage 5,6%). De grote economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen zou echter pas vanaf de Bataafs-Franse tijd plaatsvinden. Terwijl in de meer maritieme provincies de economie en de handel een grote terugslag kenden in de periode 1795-1815, gold dat niet voor deze meer agrarische en minder op buitenlandse handel gerichte provincies. Geen van deze provincies had grote provinciale publieke schulden, zodat de meerderheid van de representanten uit deze provincies zich verzette tegen het amalgaam van provinciale publieke schulden naar één ‘nationale’ schuld. In het najaar van 1797 kwam in deze provincies een petitiebeweging op gang, waarbij burgers vroegen om het amalgaam niet te laten doorgaan.

Kenmerkend is dat in geen van deze vier provincies een representatief provinciebestuur tot stand kwam. In Groningen en in Overijssel verzetten de steden Groningen respectievelijk Zwolle, Kampen en Deventer zich heftig, omdat zij vreesden voor verlies aan politieke invloed aan het getalsmatig veel sterkere platteland in hun provincie. Gelderland bleef in afwachting van een grondwet en liet het provinciaal bestuur, evenals in Drenthe, voor een groot deel intact volgens de structuren overgeërfd uit het ancien régime. Pas met de installatie van intermediair administratieve besturen in februari en maart 1798 begon de eenheidstaat in deze provincies een uniformerende structuur op te dringen.

In Groningen, Drenthe en Overijssel werd vrijwel niet aan petitie voor één en ondeelbaar deelgenomen. In Gelderland bestond in ieder geval in het universiteitsstadje Harderwijk een sociëteit voor ‘één en ondeelbaarheid’.

4.1 De uitslag in Groningen

De provincie Groningen had de laagste opkomst van de Bataafse Republiek, zowel in 1797 als in 1798, met 16 stemmende burgers per 500 inwoners (zie tabel 6.1). In absolute cijfers gingen in 1798 iets meer burgers naar de grondvergaderingen dan in 1797 (een stijging van +3%), maar dat veranderde weinig aan de geringe belangstelling in deze provincie.

Voor een nadere analyse is de uitslag gespecificeerd (zie tabel 7.6), geordend naar de wijze waarop de provincie de uitslag naar Den Haag stuurde. Het bestuur hanteerde de indeling in acht districten voor de organisatie van de verkiezingen voor de Nationale Vergadering. De gegevens laten vooral het verschil in opkomst zien, zowel in 1797 als in 1798, tussen de stad Groningen (districten 1 en 2) en het platteland (districten 3 tot en met 8).⁴¹ De laagste opkomstcijfers zijn te vinden in het Oldambt, in het bijzonder Veendam en Wildervank. (Veendam 12 grondvergaderingen: gemiddeld 11 burgers in 1797 en 9 in 1798; Wildervank 6 grondvergaderingen gemiddeld 7 burgers in 1797 en 6 in 1798 per 500 inwoners). In het algemeen was de opkomst in veenkoloniën in de hele Bataafse Republiek heel laag: zie Heerenveen, Hoogeveen en Veenendaal.

Tabel 7.6: Groningen: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners

District	Hoofdplaats	Aantal GV*	Opkomst 1797	Opkomst 1798	verschil	
1	Groningen	Groningen	30	32	0	
2	Groningen en 't Gorecht	Groningen	30	29	- 4	
3	Westerkwartier	Zuidhorn	30	12	13	+1
4	Hunsingo	Onderdendam	30	17	21	+4
5	Fivelingo	Appingedam	30	9	12	+3
6	Oldambt	Scheemda	30	7	9	+2
7	Veenkoloniën	Veendam	29	10	10	0
8	Westerwolde	Winschoten	31	11	12	+1

*Aantal GV = aantal grondvergaderingen

⁴¹ Botke, *Boer en Heer*, 122-125 analyseerde de aanhang in de Ommelanden naar aanleiding van de stemmingen over de ontwerpen van grondwet, maar deed dit niet altijd even adequaat: 'Uit de registratie van kiezers en hun stemgedrag kan in de eerste plaats worden afgeleid dat er van streek tot streek, zelfs van dorp tot dorp grote verschillen waren. Het geringst was de aanhang in het zuidelijk Westerkwartier. Laag was het aantal kiezers in Fivelingo en ook in het Oldambt waren de aantallen klein, met als uitzondering de grondvergadering Beerta. In Hunsingo was en bleef de aanhang van de omwenteling het grootst. Hier steunde haast alle predikanten de revolutie.' De verschillen tussen dorpen zijn – in vergelijking met andere delen van de Bataafse Republiek – echter gering. In Hunsingo zijn zeker dominees politiek actief, maar dat wil niet zeggen dat de dorpsgenoten hun dominee (massaal) volgden. Zie oa. Bruins in het Westerkwartier, Hoffman in Middelstum, Deekens in Zandweer, Van der Leij in Baflo. Een hoog aantal inschrijvingen of deelnemers aan de stemmingen in de grondvergaderingen van Beerta heb ik niet kunnen vaststellen.

Als de resultaten van de twee referenda naast elkaar worden gelegd, zijn er weinig verschillen in opkomst te constateren (zie tabel 7.6). Een kleine achteruitgang in deelname in de stad Groningen en dorpen in de onmiddellijke omgeving, in het bijzonder Helpen (-20) en Haren (-17) (behorend tot district 2) en een kleine vooruitgang op het overige platteland. De tabel laat zien dat de zuivering waarschijnlijk geen noemenswaardige invloed heeft uitgeoefend op de uitslag. De vier agenten voor Groningen en Drenthe concentreerden zich bij de politieke zuivering op burgers die in het najaar van 1797 de petitie tegen het amalgaam van provinciale publieke schulden hadden getekend, maar zij konden de namen niet of nauwelijks achterhalen.

4.2 De opkomst en de uitslag in Drenthe

De opkomst in Drenthe in 1798 was beduidend lager dan in de rest van de Republiek. In absolute aantallen daalde de deelname van 2.547 opgekomen burgers in 1797 naar 2.285 in 1798 (-10%) (zie tabel 6.1 en diagram 6.11). In vergelijking met andere provincies stemden (met 19%) veel burgers tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* (zie tabel 5.2).

In Drenthe traden dezelfde agenten op als in Groningen. De rekestten tegen de ontneming van het stemrecht uit Drenthe laten het ondertussen vertrouwde beeld zien van bestuurders, ambtenaren en (gepensioneerde) militairen die benauwd waren om hun ambt of pensioen te verliezen. De rol van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen lijkt echter van beperkte betekenis te zijn geweest.

De reden voor de achteruitgang van de opkomst in 1798 is niet makkelijk te achterhalen. Speelde het al of niet voortbestaan van de provincie in de eenheidsstaat een rol? Sympathie voor één en ondeelbaarheid bestond in Drenthe niet. Aan petitie van voorstanders van één en ondeelbaarheid werd althans niet deelgenomen. In het najaar van 1797 werd wel in verschillende dorpen de petitie getekend tegen het amalgaam van provinciale publieke schulden. Drenthe had een kleine schuld en de Drentse boeren, burgers en buitenlui vreesden belastingverhogingen als dit amalgaam zou doorgaan. De agenten tot zuivering van de grondvergaderingen waren gebrand op personen die deze petitie hadden getekend, maar niet duidelijk is of zij beschikten over de namen van de ondertekenaars. Mogelijk heeft uitsluiting van een aantal van hen in 1798 een rol gespeeld. Een bestuurder van het juist geïnstalleerde intermediair administratief bestuur (IAB) werd in ieder geval aanvankelijk om deze reden het stemrecht onthouden.

Nergens blijkt dat de *ja*-stemmen uit 1797 in 1798 zijn uitgesloten. Plaatsen met een meerderheid van *ja*-stemmen als Coevorden, Meppel en De Wijk hebben in 1798 een hogere opkomst dan in 1797. Dat past in het beeld dat eerder is gepresenteerd over de mogelijke overgang van *ja*-stemmen in 1797 naar *ja*-stemmen in 1798.

Anders dan in Groningen werd in Drenthe, ondanks enige zuivering, naar verhouding veel tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* gestemd (zie kaart 8). De zuivering en het afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ hebben stembevoegde burgers dus niet weerhouden om in 1798 tegen het ontwerp van grondwet te stemmen.

Er zijn kortom meerdere mogelijke redenen aan te wijzen waarom de opkomst in Drenthe in 1798 lager was dan in 1797; maar de voornaamste reden lijkt vrij simpel. De Drentse stemgerechtigde burgers konden in 1798 niet instemmen met de nieuwe koers die de Republikeinen in Den Haag hadden uitgezet richting de eenheidsstaat: een deel van hen stemde tegen het *Ontwerp van Staatsregeling*, of koos ervoor om niet te gaan stemmen. Hun provincie zou immers bij aanneming ervan niet blijven voortbestaan. Dat maakt de zwakke samenhang tussen de *nee*-stemmen in 1797 en de *ja*-stemmen in 1798 eveneens begrijpelijk (zie daarvoor tabel 6.12).

4.3 De opkomst en uitslag in Overijssel

Het stemgedrag in Overijssel wijkt af van het landelijke beeld. Met een opkomst van 50 burgers per 500 inwoners in 1797 en 59 per 500 in 1798 gingen meer burgers naar de grondvergaderingen dan in andere provincies, overigens nog steeds met 45% niet de meerderheid van de stemgerechtigden. De opkomst steeg met 17% van 13.538 stemmende burgers in 1797 naar 15.852 in 1798. Het aantal *ja*-stemmen voor het *Ontwerp van Staatsregeling* was met 54 burgers per 500 inwoners in 1798 groot. Binnen Overijssel zijn regionale verschillen echter aanzienlijk. Kaarten 3 en 4 laten zien dat hoge opkomsten zich concentreren in Twente en in delen van Salland.

Voor een nadere analyse is de opkomst gespecificeerd (zie tabel 7.7), waarbij gebruik is gemaakt van de wijze waarop het provinciebestuur de uitslag ordende en naar Den Haag stuurde. De bestuurders gebruikten de indeling in negen districten, bedoeld voor de organisatie van de verkiezingen voor de Nationale Vergadering. Als deze districten met elkaar worden vergeleken, dan is een duidelijk onderscheid te zien tussen Salland (district 2 Raalte) en Twente (districten 7, 8 en 9) waar twee- tot driemaal zoveel burgers naar de

grondvergaderingen gingen vergeleken met de kop van Overijssel (district 5 Vollenhove) en de min of meer stedelijke districten Deventer, Zwolle en Kampen (districten 1, 3 en 4).

Als de uitslagen van de twee referenda naast elkaar worden gelegd (zie tabel 7.7), is vooral een stijging van de opkomst in 1798 te zien in Twente (districten Oldenzaal, Hengelo en Goor). Voor de Bataafse Republiek zijn regionale opkomstcijfers van 92 per 500, 100 per 500 en 79 burgers per 500 inwoners overigens zeer hoog. De hoge opkomsten in Twente, in het bijzonder de stadjes Oldenzaal en Ootmarsum met het omringende platteland, Borne, Delden en Hengelo aan de ene kant, en de lage opkomsten in de IJsseldelta, in het bijzonder Hasselt, Staphorst, Zwartsluis, Blokzijl, Kuinre en Blankenham, laten een tweedeling in Overijssel zien, die wellicht verklaard wordt door de religieuze oriëntatie van deze lokale gemeenschappen: overwegend katholiek of overwegend protestant. (Zie voor ‘religie’ als mogelijke factor om stemgedrag te begrijpen het volgende hoofdstuk.)

Tabel 7.7: Overijssel: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners

	Hoofdplaats van het district	Aantal GV*	1797: opkomst	1798: opkomst	Het verschil
1	Deventer	30	29	32	+ 3
2	Raalte	30	64	59	- 5
3	Zwolle	30	44	52	+ 8
4	Kampen	30	35	31	- 4
5	Vollenhove	30	25	32	+ 7
6	Almelo	30	55	49	- 6
7	Oldenzaal	30	65	92	+ 27
8	Hengelo	30	71	100	+ 29
9	Goor	30	61	79	+ 18
	Overijssel	270	50	59	+ 9

*Aantal GV = aantal grondvergaderingen

In een aantal districten lag de stijging of daling van de opkomst in 1798 binnen de grenzen van -3 tot +11 per 500 inwoners. Voor de gedaalde opkomst van meer dan -3 per 500 inwoners is een beperkt aantal plattelandsdistricten verantwoordelijk. De grootste achteruitgang vond plaats in de vijf grondvergaderingen in Hellendoorn (district Almelo) (113 in 1797, 21 per 500 inwoners in 1798) en in de twee grondvergaderingen van Genemuiden (district Vollenhove) (van 109 per 500 in 1797 naar 20 in 1798). De deelname daalde eveneens in Dalfsen (district Raalte), maar dit district blijft met Raalte en Heino behoren tot de streek met de hoogste opkomstcijfers van de Bataafse Republiek (zie kaarten 3 en 4).

Verder daalde de deelname op het platteland rond Kampen in het bijzonder bij de grondvergaderingen in de kerken van Kamperveen en Kampereiland. Aan de andere kant gingen in de twee grondvergaderingen van IJsselmuiden veel meer burgers in 1798 naar de stembus dan in 1797 (van 21 per 500 naar 68 per 500 inwoners).⁴²

De zuiveringsagenten Godschalk en Boeseker begonnen pas op 11 april 1798 met hun werkzaamheden, nadat zij plaatselijke problemen hadden opgelost in Kampen.⁴³ De circulaire aan de plaatselijke besturen had een schappelijke toon en was ruimhartig. Deze agenten gaven zelfs gelegenheid om burgers die nooit aan grondvergaderingen hadden deelgenomen om zich op de lijst van stemgerechtigden te plaatsen.⁴⁴ De rekesten die in Den Haag binnenkwamen, hadden in hoofdzaak hetzelfde karakter als in andere delen van de Bataafse Republiek. Zoals uit de opkomstcijfers al bleek, is de zuivering in Overijssel zeer waarschijnlijk van weinig betekenis geweest, wellicht zelfs geheel mislukt in Twente. Zelfs van de plattelandsdistricten met een grote achteruitgang in opkomst kan niet worden vastgesteld of dit verband houdt met de zuivering. Op verschillende plaatsen in Overijssel is wel de petitie tegen het amalgameren van de provinciale publieke schulden getekend. Wellicht heeft dat een rol gespeeld.

Evenmin als voor andere regio's in de Bataafse Republiek met een dergelijke grote stijging van de opkomst kan er overigens vanuit worden gegaan dat vóór 22 januari 1798 of vóór 8 augustus 1797 dergelijke aantallen burgers aan grondvergaderingen hebben

⁴² IJsselmuiden is met Kampen de enige plaats in Overijssel waar in de overgangperiode 1797-1798 de petitie is getekend ter ondersteuning van de verklaring van de '43' representanten in de Haagsche Courant. Zie De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798 I*: 66. NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges* inv.nrs. 311-313.

⁴³ Afschriften van de registers hebben de agenten niet gemaakt en naar Den Haag verzonden. In een aantal plaatselijke archieven zijn registers met de verklaring van onveranderlijke afkeer bewaard gebleven, Zie onder meer HCO Zwolle. *Stadsarchief Zwolle*, inv.nr. 1027, 13 april 1798, Archief *Stadsbestuur Hasselt*, inv. nr. 125, Archief *gemeente Kuinre en Blankenham*, inv.nr. 223: hierin het register van Kuinre (35 inschrijvingen), inv.nr. 278: hierin het register van Blankenham, 16 april 1798 (8 inschrijvingen). Archief gemeente Dinkelland. Archief *Oud-Archief stad Ootmarssum*, inv.nr. 78 hierin een register aangelegd op 15 april 1798: met 182 inschrijvingen. Archief gemeente Hardenberg. Archief *Oud-Archief stad Hardenberg, 1362-1811*, inv.nr. 107.

⁴⁴ HCO Zwolle. Archief *Staten van Overijssel*, inv.nr. 5498: Notulen Intermediair Administratief Bestuur in Overijssel. Godschalk en Boeseker komen op 10 april 's avonds aan en verschijnen 11 april in de vergadering van dit bestuur dat in deze periode in Deventer vergaderde.

HCO Overijssel, Stadsarchief Deventer. *Stedelijk Archief, Franse Tijd*, inv. nr. 58: hierin circulaire van de agenten C.Godschalk en A. Boeseken, Zwolle, 31 maart 1798: met als bijlage een uittreksel uit hun instructie. Onder die circulaire drukten zij een 'PS' af: 'By aldien zich by Ul. Burgers bevinden, welke, ofschoon nimmer in eenige grondvergadering verschenen, echter bekend zyn voor waare Vaderlanders en voorstanders der tegenwoordige orde van zaaken: verzoeken wy van dezelve eene afzonderlyke Lyst mede te ontvangen. Circulaire van de agenten C.Godschalk en A. Boeseken van 17 april geeft extra gelegenheid om de stemregisters te tekenen: 'vermits zommige, tot het doen en verteekenen der verklaring opgeroepen en stembevoegd geoordeelde Burgeren, om ziekte, afwezigheid of andere wettige verhinderen, niet zyn gecompareerd.' Verder mochten op de lijst burgers worden geplaatst die aan diverse verkiezingen of stemmingen hadden deelgenomen: 'doet formeeren en door Wykboodens, of andere daar toe gebezigde personen [...], ophaalen, alle de lysten, waar in de stemgeregtigde burger van de Nationaale, voorheen Provinciale of wel Plaatselyke grondvergaderingen, staan opgetekent [...]'

deelgenomen. Ook in Twente moet de zuivering feitelijk niet hebben voldaan aan de instructie van de zuiveringsagenten.

Overijssel geeft de mogelijkheid om de vraag te beantwoorden naar de eventuele relatie tussen opkomst- en stemgedrag en opvattingen van representanten in de Nationale Vergadering. Drie leidende en uitgesproken federalisten waren namelijk uit Overijssel afkomstig: Queysen (district Zwolle), Van Marle (district Kampen) en De Mist (district Deventer). Queysen en Van Marle waren lid van de eerste constitutiecommissie geweest en De Mist had zitting gehad in de tweede constitutiecommissie. In de eerste Nationale Vergadering kwamen zij veelvuldig aan het woord, zodat hun kiezers (kiesmannen) op de hoogte kunnen zijn geweest van hun opvattingen.⁴⁵ De Mist zou zelfs campagne hebben gevoerd om burgers te stimuleren een *ja*-stem uit te brengen op 8 augustus 1797. Mogelijk als gevolg van hun optreden werden in Overijssel betrekkelijk veel *ja*-stemmen uitgebracht, met een meerderheid in Deventer, Almelo, Steenwijk en Ootmarsum en bijna een meerderheid in Kampen. Alle drie werden in de verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering in hun district herkozen. Alle drie werden zij uitgesloten van de Constituerende Vergadering, kregen huisarrest en werden opgesloten in Huis ten Bosch. Als naar de opkomstcijfers wordt gekeken, dan gaan in twee van 'hun' drie districten (Zwolle en Deventer) in 1798 meer burgers naar de grondvergaderingen dan in 1797 en zij hebben dus de verklaring van 'onveranderlijke afkeer', met duidelijke anti-federalistische onderdelen, ondertekend (zie tabel 7.7). In het district Kampen was de opkomst dan wel lager, maar die komt voor rekening van het platteland; in de stad Kampen steeg de opkomst van 39 burgers per 500 inwoners naar 45. Tussen de opvattingen van deze drie representanten, hun uitsluiting en opsluiting en het opkomst- en stemgedrag in deze drie Overijsselse districten waar zij in 1796 en 1797 waren gekozen, bestaat gezien de geschetste diversiteit geen aantoonbaar verband.⁴⁶ Met andere woorden: deze drie hoofzakelijk stedelijke districten kunnen niet als 'federalistische' bolwerken worden aangeduid.⁴⁷

⁴⁵ Zie Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*: 396-404: voor de spreekfrequenties: De Mist: 3.87; Queysen: 4.81 en Van Marle: 3.56. De spreekfrequentie is gebaseerd op het gemiddeld aantal pagina's per week dat een lid van de Nationale Vergadering als spreker voorkomt in het *Dagverhaal*. Het *Dagverhaal* voor de eerste Nationale Vergadering telt per week 66,8 pagina's. De gemiddelde spreekfrequentie van alle leden is 1,7. Voor de toelichting voor deze methode en de gebruikte bronnen: Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*: 116, 481, noot 69

⁴⁶ Zie ook Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 133.

⁴⁷ Zie voor een onjuiste karakterisering: *De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland*, 298: 'B: Kaart politieke stromingen in de Eerste Nationale Vergadering'. De kaart is opgebouwd uit onjuiste gegevens en onvoldoende kennis van het functioneren van het systeem van grond- en kiesvergaderingen. Representanten ontwikkelden hun opvattingen pas in de loop van de vergaderingen van de eerste Nationale Vergadering. Stemmers in grondvergaderingen en kiezers in kiesvergaderingen wisten in 1796 niets van eventueel unitarische

4.4 De uitslag in Gelderland

Het stemgedrag in Gelderland komt in hoofdlijn overeen met het stemgedrag van de Bataafse Republiek (zie tabel 6.1). Eén opmerkelijk punt vormt echter de opkomst, die in 1798 lager was dan in 1797 en met 11% daalde van 15.655 opgekomen burgers in 1797 naar 13.959. Als 137 steden, dorpen en plattelandsdistricten in Gelderland met elkaar worden vergeleken, dan is er nauwelijks verschil in opkomst en wordt de absolute daling toegeschreven aan een beperkt aantal plaatsen. Welke plaatsen zijn dit en wordt de daling misschien veroorzaakt door de zuivering van de grondvergaderingen?

Voor het verkrijgen van meer inzicht zijn de opkomstcijfers nogmaals uitgewerkt op basis van de indeling die het provinciebestuur hanteerde, waarbij gebruik werd gemaakt van een indeling in drie kwartieren die stamde uit het ancien régime. Tot 30 januari 1798 had elk van die kwartieren nog een eigen bestuur, onder de benaming van ‘provisieonele representanten van het Volk van, respectievelijk Veluwe, het kwartier van Nijmegen of het kwartier van Zutphen’. De uitsplitsing naar drie kwartieren (tabel 7.8) geeft een genuanceerder beeld dan de cijfers in tabel 6.1 en diagram 6.5 wat betreft de opkomst.

Tabel 7.8: Gelderland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in kwartieren, per 500 inwoners

Kwartieren	Aantal	1797:	1798:	Verskil
	GV*	Opkomst	Opkomst	
Het kwartier van Zutphen	142	52	43	- 9
Het kwartier van Nijmegen ⁴⁸	164	29	32	+ 3
Het kwartier van Veluwe	133	26	19	- 7

*Aantal GV = aantal grondvergaderingen

In het Kwartier van Nijmegen steeg de opkomst in 1798, maar blijft deze binnen de grenzen van -3 en +11. De gedaalde opkomst in 1798 komt voor rekening van het Kwartier van Veluwe en vooral het Kwartier van Zutphen. In beide kwartieren bevinden zich veel plaatsen die behoren tot het kwartier met dalende opkomstcijfers van -4 tot -24 en uitschieters die daar boven liggen. Ondanks de achteruitgang in opkomst komen in het Kwartier van Zutphen

of federalistische opvattingen van een representant. Representanten die in meerdere districten waren gekozen, kregen bovendien door loting een district toegewezen.

⁴⁸ Het kwartier van Nijmegen, inclusief de uitslagen van Buren en Culemborg. Beide plaatsen stonden vóór 1795 niet onder het bestuur van Gelderland.

zowel in 1797 als in 1798 overigens tweemaal zoveel burgers naar de grondvergaderingen als in het Kwartier van Veluwe. Het Kwartier van Nijmegen neemt een middenpositie in.

De zuivering in Gelderland werd uitgevoerd door twee agenten uit Holland: Gaillard en Van Deventer. Zij reisden de hele provincie door. Anders dan in andere provincies was het provinciebestuur bij de aankomst van de twee agenten nog niet begonnen met de organisatie, reorganisatie en zuivering van de plaatselijke besturen. De agenten moesten dan ook noodgedwongen samenwerking zoeken met een scala aan plaatselijke bestuurders, die lang niet allemaal aanhangers waren van één en ondeelbaar. Commissarissen uit het provinciebestuur gingen vervolgens in april 1798 over op een grootscheepse reorganisatie van de plaatselijke besturen voor het platteland. Zij creëerden 32 zogenoemde ‘ambtsgemeentebesturen’, die meer een regionaal dan een plaatselijk karakter hadden. Veel van die besturen werden pas kort voor 23 april 1798 geïnstalleerd. Hun rol bij het aanleggen van de lijsten en registers van stembevoegde burgers of de organisatie van de grondvergaderingen van 23 april is onduidelijk. Gelderland was de enige provincie in de Bataafse Republiek die de organisatie en zuivering van de plaatselijke besturen niet had afgerond voor de komst van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen.

In Arnhem, Nijmegen en het rivierengebied onderzochten de agenten zelf de aangeboden lijsten van stemgerechtigden, in samenspraak met informanten. Er zijn geen bijzonderheden te melden. Toen Gaillard en Van Deventer zich realiseerden dat op deze wijze de zuivering niet op tijd klaar zou zijn, veranderden zij van werkwijze. Zij bezochten steden of grote plaatsen in de Achterhoek en de Veluwe, zuiverden daar zelf en benoemden en instrueerden vervolgens subagenten om het omringende platteland te zuiveren.⁴⁹

De lage en gedaalde opkomst in het kwartier van Veluwe wordt veroorzaakt door het platteland, dat behoort tot de streken met de laagste opkomstcijfers van de hele Bataafse Republiek (zie ook de kaarten 6.1 en 6.2). Daar daalde de opkomst van 25 burgers per 500 inwoners in 1797 naar 10 in 1798. Eerder is al geconstateerd dat in veel Veluwse kerkdorpen geen grondvergaderingen konden worden georganiseerd vanwege gebrek aan belangstelling. In de steden Arnhem, Harderwijk, Hattem, Elburg en Wageningen bleven de verschillen in opkomst echter binnen de grenzen van -3 en +11; daarenboven was de opkomst er beduidend hoger dan op het platteland. De achteruitgang in opkomst op het platteland van de Veluwe is niet het directe gevolg van het optreden van de twee zuiveringsagenten. Van Deventer

⁴⁹ NA Den Haag. *Archief Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 194 met daarin het rapport van Gaillard en Van Deventer.

zuiverde de grondvergaderingen in Harderwijk en Hattem en benoemde vervolgens in ieder van die steden een tweetal subagenten, die het platteland dienden te zuiveren. De rol van deze subagenten is onduidelijk.

De opkomst en daling in het kwartier van Zutphen is divers en nauwelijks goed te duiden. Er is een duidelijke achteruitgang van de opkomst in Zutphen (–16) met het omringende platteland (Brummen en Warnsveld) en Doesburg (–19). Gaillard en Van Deventer hebben daar zelf met behulp van plaatselijke informanten de zuivering uitgevoerd. In een rekest tekenden 105 verontwaardigde burgers uit Zutphen protest aan tegen de ontneming van hun stemrecht. In Doetinchem daarentegen had de zuivering van de twee agenten geen gevolgen. Bij beide referenda nam een meerderheid van de stemgerechtigden deel aan de grondvergaderingen (een schatting van 53% in 1797 resp. 54% in 1798). In 1797 bracht een ruime meerderheid een *ja*-stem uit voor het *Ontwerp van Constitutie*. Voor de opkomst in 1798 had dit geen evidente gevolgen, want de meerderheid stemde in Doetinchem in 1798 voor het *Ontwerp van Staatsregeling*. Op het platteland rond Doetinchem steeg de opkomst in 1798 sterk van 74 per 500 inwoners naar 97 (+23).

De grootste achteruitgang in dit kwartier vond plaats in een reeks dorpen behorend tot de domeingoederen van de Oranjes, de streek rondom Borculo, Eibergen en Aalten. (Neede –109, Gelselaar –54; Eibergen –38, Borculo –37, Geesteren –37, Dinxperlo –39). Dat kan zowel het gevolg zijn van de zuivering door de subagenten als door de installatie van regionale gemeentebesturen, waarbij plaatselijke bestuurders aan de kant werden geschoven. In het kwartier van de Zutphen hadden in het najaar van 1796 verkiezingen plaatsgevonden voor plaatselijke besturen, municipaliteiten, conform een reglement. Die gekozen municipaliteiten zouden door de installatie van benoemde ambtsgemeentebesturen van hun taken worden ontheven.⁵⁰ Ongenoegen over het ontslag van gekozen plaatselijke bestuurders en een zwakke organisatie van de grondvergaderingen spelen wellicht een rol om de achteruitgang te begrijpen.

⁵⁰ SA Zutphen. Archief *Oud-Archief Lochem 1233-1813*, inv.nr. 1076 notulen ambtsgemeentebestuur Lochem, notulen 21, 22 en 24 april 1798. Het nieuwe bestuur, op zaterdag 21 april geïnstalleerd, verzocht per missive d.d. 22 april aan de ontbonden municipaliteitsbesturen om een bijdrage te leveren aan de organisatie van de grondvergaderingen van 23 april. Het district van dit nieuwe bestuur omvatte Ambt Lochem, Eibergen, Borculo, Rekken, Verwolde, Laren en Oolde, Geesteren, Beltrum, Neede en Gelselaar. Behalve in Ambt Lochem (geen groot verschil in opkomst), Verwolde, Laren en Oolde en Beltrum is in de overige dorpen de deelname aan de grondvergaderingen in 1798 beduidend lager dan in 1797. In het notulenboek zijn afschriften van de processen-verbaal van de stemming in Ambt Lochem, Eibergen, Borculo, Rekken, Verwolde, Laren en Oolde, Geesteren, Beltrum, Neede en Gelselaar vastgelegd.

Anderzijds steeg de opkomst duidelijk in het katholieke stadje Groenlo (+34 per 500 inwoners, van 55 in 1797 naar 89 in 1798) en het nabijgelegen Beltrum. Er zijn meer dorpen met een sterke stijging zoals Westervoort (+66), Didam (+44) en Zelhem (+36).

Wat de gevolgen van zuivering en reorganisatie zijn geweest, blijkt uit twee rekestes van plaatselijke besturen van Rekken en Lichtenvoorde. De municipaliteit van Rekken (gelegen in het domein Borculo, in de omgeving van Eibergen) had aan de zuiveringsagenten een opgave verstrekt van 163 stemgerechtigden, maar de agenten lieten slechts 17 burgers toe om 'de verklaring van onveranderde afkeer' af te leggen.⁵¹

Aandacht verdient de achteruitgang in Lichtenvoorde, een katholiek plattelandsdistrict waar in 1797 gemiddeld 100 burgers per 500 inwoners opkwamen in de vijf grondvergaderingen. In 1798 was de deelname gekelderd naar gemiddeld 6 burgers per 500 inwoners. De Rigter van Lichtenvoorde gaf in een brief aan het Uitvoerend Bewind in Den Haag een opsomming van maar liefst 444 burgers die waren uitgesloten van de stemming.⁵² Op 17 april 1798 was Lichtenvoorde door twee commissarissen uit het intermediair administratief bestuur in het kader van de reorganisatie van de plaatselijke besturen in Gelderland tot onderdeel gemaakt van het nieuwe ambtsgemeentebestuur van Bredevoort. De Rigter raakte zijn bestuursfunctie in Lichtenvoorde kwijt. In het nieuwe gemeentebestuur was één lid afkomstig uit Lichtenvoorde, dat betrokken werd bij de zuivering.⁵³ Het voorbeeld van Lichtenvoorde laat zien, dat de reorganisatie van de gemeentebesturen door het intermediaire provinciebestuur van Gelderland invloed kan hebben gehad op de opkomst, zeker als daardoor op lokaal vlak spanningen ontstonden.⁵⁴

Meer dan voor andere provincies kan voor Gelderland gelden dat in een aantal plaatsen de zuivering inderdaad een negatieve invloed heeft gehad op de opkomst en de uitslag van de stemming. De twee Hollandse agenten gingen af op lokale informantten. De organisatie van de zuivering was zwak, de voorbereiding van de grondvergaderingen liet te

⁵¹ NA Den Haag. *Archief Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 189: no. 51: Brief van de municipaliteit van Rekken van 27 april, ontvangen in Den Haag op 10 mei.

⁵² NA Den Haag. *Archief Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 189: no. 58: Brief van de Rigter en landschrijver Van der Meer de Walcheren aan het Uitvoerend Bewind van 15 mei, ontvangen op 22 mei. Vanaf 17 april 1798 is Lichtenvoorde een onderdeel van het (nieuwe) ambtsgemeentebestuur van Bredevoort.

⁵³ Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers; *Archief Ambtsgemeentebestuur Bredevoort* [--] Notulen 1798 20 april-oktober 1813. Dit gemeentebestuur werd op 20 april geïnstalleerd, nadat de gekozen municipaliteiten in de dorpen waren ontbonden. Zie ook conflicten tussen de Rigter van Lichtenvoorde en het nieuwe ambtsgemeentebestuur over het afstaan van archieven. In het notulenboek zijn afschriften van de processen-verbaal van de stemming in Aalten, Bredevoort, Lichtenvoorde, Winterswijk en Dinxperlo vastgelegd.

⁵⁴ NA Den Haag. *Archief Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 194. In bijlage B van het rapport staan de namen van de personen die verantwoordelijk zijn geweest voor de zuivering van de grondvergaderingen in Rekken en Lichtenvoorde.

wensen over, sommige grondvergaderingen werden niet georganiseerd, van andere kwam de uitslag niet of te laat in Arnhem aan. Maar zoals in andere provincies zijn er ook aanwijzingen van mobilisatie van stemgerechtigde burgers door de ondertekening van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’. Dit wisselende beeld correspondeert met de zwakke samenhang tussen de opkomst van 1797 en die van 1798 (zie tabel 6.10) en de zwakke samenhang tussen nee-stemmen in 1797 en ja-stemmen in 1798 (zie tabel 6.11) in vergelijking met andere provincies.

§ 5 De ultieme periferie: Bataafs-Brabant

Bataafs-Brabant was het buitenbeentje in de Bataafse republiek. In het ancien régime had Staats-Brabant geen provinciebestuur. Als Generaliteitsland stond Brabant onder bestuur van de Staten-Generaal en de Raad van State. De macht van de Generaliteit was echter beperkt in streken die onder bestuur stonden van de Raad en Rekenkamer van de Nassause Domeinen: het Land van Cuyk, de Baronie van Breda en Eindhoven en omgeving. De Raad, vertegenwoordigd door rentmeesters, benoemde de plaatselijke besturen, onderwijzers en predikanten van de hervormd-gereformeerde gemeenten, inde pacht- en tolinkomsten, de tienden en inkomsten behorende tot de vele rechten van feodale herkomst.

De intocht van de Franse troepen in 1794 betekende voor de meeste Brabanders een bevrijding. Vrijheid van godsdienst en de mogelijkheid eigen katholieke lokale bestuurders te kiezen, leidden tot een sfeer van euforie.⁵⁵ Het verlangen naar een eigen provinciebestuur kon pas (stapsgewijs) gerealiseerd worden na de sluiting van het Haags Alliantieverdrag met Frankrijk van 16 mei 1795. Door dit vredesverdrag tussen Frankrijk en de Bataafse Republiek ging Staats-Brabant niet naar Frankrijk over, maar bleef het een deel van de Republiek.

De Staten-Generaal benoemden na onderhandelingen met Brabantse vertegenwoordigers een voorlopig tussenbestuur, maar de Brabanders bedongen dat zij vóór 1 januari 1796 een provinciebestuur mochten kiezen. In november 1795 kwam een bestuursreglement tot stand, waarvan de belangrijke onderdelen waren ontleend aan het *Reglement* voor de Nationale Vergadering.⁵⁶ Op 20 en 21 december 1795 werden in Bataafs-Brabant verkiezingen gehouden voor een *departementaal* bestuur. Het kiesstelsel was

⁵⁵ De Franse representant Ramel gaf dorpen in de Meijerij van den Bosch op 10 april 1795 al de mogelijkheid om plaatselijke besturen te kiezen.

⁵⁶ *Resolutien provisionele representanten van Bataafsch Brabant*, 4 december 1795, 467-472: verdeling van Bataafs-Brabant in districten.

gebaseerd op het systeem voor de verkiezingen voor de Nationale Vergadering met grond- en kiesvergaderingen.

Op 26 en 27 januari koos Bataafs-Brabant vervolgens 14 representanten voor de Nationale Vergadering en werd volwaardig onderdeel van de Bataafse Republiek. Het merendeel van deze representanten werd op 2 augustus 1797 herkozen voor de tweede Nationale Vergadering. Bij belangrijke stemmingen over het al dan niet in behandeling nemen van het *Plan van Constitutie* van de Constitutiecommissie, het decreet over één en ondeelbaarheid als uitgangspunt voor het ontwerp van grondwet en zelfs het besluit over het amalgaam van de provinciale publieke schulden, stemden de Brabantse vertegenwoordigers verdeeld. Toen zij op 22 januari 1798 een definitieve keuze moesten maken om al of niet de Republikeinse zaak te volgen, gingen acht leden over naar de Constituerende Vergadering, vijf vertrokken alsnog nadat zij op 22 januari de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ hadden afgelegd (de zogenoemde briefschrijvers) en de onafhankelijk unitaris Jan Van Hooff behoorde tot de leden die onder arrest werden gesteld. Geen eensgezind (stem)gedrag van de Brabantse representanten in de Nationale Vergadering dus.

Voor een nadere analyse van het opkomst- en stemgedrag in Brabant zijn de uitslaggegevens nader gespecificeerd in tabel 7.9, waarbij gebruik is gemaakt van de wijze waarop het provinciebestuur de uitslag ordende en toestuurde naar Den Haag. Men hanteerde de indeling in districten bedoeld voor de organisatie van nationale en provinciale verkiezingen. Omdat Brabant een opmerkelijk aantal *nee*-stemmen in 1798 had, zijn in onderstaande tabel eveneens de uitslaggegevens opgenomen.

Voor de verklaring van de massale *nee*-stem in 1797 in Bataafs-Brabant zijn weinig rechtstreekse getuigenissen of historische feiten voor handen.⁵⁷ Wellicht speelde de publicatie van 5 juli 1797, waarover zoveel beroering ontstond in de Nationale Vergadering, een rol. De Brabantse burgers werden opgeroepen om te gaan stemmen ‘... daar van het aanneemen of verwerpen van voorzeggd *Ontwerp van Constitutie* het wel- of kwalykvaaren van de meeste Provinciën dezer Republiek, en in ’t byzonder de opkomst of ondergang van Bataafs-Brabant, moet afhangen, ...’⁵⁸ De hint moet voor de toehoorder wellicht duidelijk zijn

⁵⁷ *Bossche Vaderlandsche Courant* van 1 augustus 1797 no. 67 bevat een krachtig pleidooi van een anonieme burger om het ontwerp van constitutie te verwerpen. Er moet een grondwet komen van 150, hoogstens 200 artikelen, verstaanbaar voor burgers en boer en verder vage referenties naar de pamfletten van de ‘Twaalf’: Vier maal per jaar een grondvergadering over de algemene politiek. Tegen de almachtige staatsraad. Tegen de handhaving van het bestaande belastingstelsel op consumptieve goederen.

⁵⁸ Erfgoed ’s-Hertogenbosch. Archief *Stad ’s-Hertogenbosch 1262-1810*, inv.nr. 814: hierin *Publicatie* van de Representanten van het Volk van Bataafs-Brabant van 5 juli 1797.

geweest. In het *Ontwerp van Constitutie* werd Brabant immers gesplitst in twee nieuwe provincies en daarmee zou Bataafs-Brabant inderdaad ten ondergaan.

In Brabant bestonden geen ‘gemenebestgezinde’ sociëteiten die propaganda konden voeren om het *Ontwerp van Constitutie* om pragmatische redenen te aanvaarden. Het amalgaam van provinciale publieke schulden, één van de kernpunten van de Republikeinse groep in de Nationale Vergadering, riep verontwaardiging op. Waarom moest het ‘arme’ en ‘zwaarbelaste’ Brabant een bijdrage leveren aan de aflossing van nationaal gemaakte provinciale schulden, aan de totstandkoming waarvan het part noch deel had gehad?⁵⁹ Na de verwerping van het *Ontwerp van Constitutie* zou in de maanden oktober en november in Brabantse dorpen voor de eerste keer worden deelgenomen aan een landelijke petitiecampagne, meer bepaald die tegen het amalgaam. Er moest met andere woorden veel werk verzet worden om de *nee*-stem van 1797 om te zetten in een *ja*-stem in 1798.

Tabel 7.9: Bataafs-Brabant: de opkomst en de uitslag in 1797 en in 1798 in districten, per 500 inwoners

	Hoofdplaats	Opkomst 1797	Ja- 1797	Nee- 1797s	Opkomst 1798	Ja- 1798	Nee- 1798	Vershil opkomst 1797-1798
1	Grave	62	2	60	81	78	2	+ 19
2	Oss	51	0	50	89	85	3	+ 38
3	Tilburg	92	0	92	74	64	9	- 18
4	Oisterwijk	77	0	76	90	77	12	+ 13
5	Den Bosch	57	2	54	55	52	2	- 2
6	Veghel	48	0	47	104	102	1	+ 56
7	Helmond	81	1	79	102	99	2	+ 21
8	Leende	69	2	67	100	80	19	+ 31
9	Eindhoven	71	0	71	92	72	19	+ 21
10	Oirschot	81	0	80	96	87	8	+ 15
11	Breda	60	4	55	80	68	12	+ 20
12	Etten	63	0	62	94	74	20	+ 31
13	Steenbergen	57	0	57	73	33	39	+ 16
14	Bergen op Zoom	45	2	43	66	49	16	+ 21
	Bataafs-Brabant	66	1	65	86	73	12	+ 20

⁵⁹ Schama, *Patriots and Liberators: 270* kenschetst Brabant als unitarisch bolwerk op basis van deze uitslag. Deze opmerking zou gebaseerd kunnen zijn op het stemgedrag van Brabantse representanten in de Nationale Vergadering in december 1797 (zie tabel 2.1 en tabel 2.2). Mijns inziens is er geen reden om te veronderstellen dat Bataafs-Brabant een unitarisch bolwerk was. Men was in Brabant ontevreden over tal van onderwerpen, waaronder de halfslachtige positie van de predikanten van het hervomd-gereformeerd kerkgenootschap, het amalgaam van provinciale schulden en wellicht de splitsing van de provincie in twee delen.

Tabel 7.9 geeft de verschillen in opkomst weer. Als de bedoeling zou zijn geweest om de grondvergaderingen te zuiveren van politieke tegenstanders, dan heeft dat in Bataafs-Brabant geen zichtbaar gevolg gehad. De opkomst steeg met +20 per 500 inwoners aanzienlijk, zoals eerder vastgesteld. Tabel 7.9 laat zien dat de stijging vrijwel in alle districten plaatsvond. Slechts in de districten Den Bosch en Tilburg daalde in 1798 de opkomst. In het *district* Den Bosch komt de daling voor rekening van de *stad* Den Bosch; in het district Tilburg betreft het de dorpen Tilburg, Waalwijk en Moergestel.

De zuivering werd uitgevoerd door Polderman en Strijbosch. Laatstgenoemde was secretaris van het Intermediair Administratief bestuur van Bataafs-Brabant. De twee agenten hielden zitting in Breda, Den Bosch en Eindhoven en lieten delegaties van twee personen, door plaatselijke besturen aangewezen, bekend met de lokale situatie, langskomen met een lijst van stemgerechtigden. In de circulaire aan plaatselijke besturen vroegen de agenten om hulp bij de politieke selectie:

‘Ook zult gy op die lysten met een kenbaar teken agter hunne Naamen aanstippen, Persoonen die by u verdagt gehouden worden van te zyn aanhangers van het Stadhouderyk en Foederalisties of Bondgenootschappelyk Bestuur, of die in het gemeen de orde van Zaaken, door de Revolutie van 22 January [...] gevestigd, niet zyn togedaan; en tevens alle, die zich zonder voldoende redenen, aan den dienst van het Vaderland onttrekken.’⁶⁰

Hoe stevig geformuleerd ook, het is nauwelijks voor te stellen dat in Brabantse dorpen voorstanders waren te vinden van het stadhouderschap of het federalisme volgens Overijsselse of Gelderse snit, of het Bondgenootschap dat hen voor 1795 had onderdrukt. Behalve in Den Bosch blijkt de zuivering nergens tot problemen te hebben geleid. In absolute aantallen daalde de opkomst in die stad van 1.405 burgers in 1797 naar 1.185 in 1798 (van 55 naar 46 per 500 inwoners).⁶¹ Op 14 april 1798 kregen 1.259 burgers de gelegenheid om de verklaring ‘van

⁶⁰ Erfgoed 's-Hertogenbosch. Archief *Stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, inv.nr. 819: hierin de circulaire van de agenten Polderman en Strijbosch van 1 april 1798.

⁶¹ Daarmee bevindt Den Bosch zich in het kwartiel van plaatsen met een gedaalde opkomst tussen -4 en -24. (Zie figuur 7.1.) De uitslaggegevens van de stad Den Bosch zijn in de studie van Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud* niet juist vermeld: 231: De uitslag van 8 augustus 1797 was 76 stemmen voor en 1.349 stemmen tegen en *niet* 56 stemmen voor en 1.311 stemmen tegen. De fout is ontstaan door een onjuiste optelling. 233-234: De uitslag van 23 april 1798 was 1.113 voor en 72 tegen en *niet* 1.582 stemmen voor en 80 stemmen tegen. Deze fout is ontstaan door de uitslag van het *district Den Bosch* over te nemen. Tot dit district behoren ook Vught en Nieuwkuijk. Deze onjuiste cijferopstelling heeft gevolgen over de conclusies over de uitslag van de stemming in Den Bosch en de betekenis van de zuivering.

onveranderlijke afkeer' af te leggen en het register te tekenen (opkomst op 23 april 1798 van 94% van het aantal geregistreerde stemgerechtigden) (zie afbeeldingen 69 en 70).⁶²

Door de aanpak van de zuivering ontstond een gespannen sfeer in de stad. Personen die hadden meegeholpen aan de zuivering werden op straat beschimpt en beledigd. De hoogschout, de benaming voor de hoofdofficier van justitie, en het stadsbestuur vaardigden op 17 april 1798 een publicatie uit met de waarschuwing dat iedereen vervolgd zal worden die medeburgers bedreigde.⁶³ Men nam het op voor burgers die in opdracht hadden gehandeld door de twee agenten te adviseren 'en zich [...] als Mannen van Eer te hebben gedraagen, en wel verre van eenige hunner Medeburgeren te hard te hebben beoordeeld, integendeel, al hun vermogen hebben in 't werk gesteld, om de Agenten [...] tot zagtheid en gemaatigdheid over te haalen, tot staaving van 't welk, zy het getuigenis van dezelve Agenten gerustelyk durven inroepen.' Den Bosch is de enige plaats in Bataafs-Brabant waar de zuivering van de grondvergadering een negatief effect gehad kan hebben op de uitslag.⁶⁴

In het *district* Tilburg had de lagere opkomst allicht een andere achtergrond dan de zuivering, maar deze is moeilijk met feiten te onderbouwen.⁶⁵ Met de zuivering van de grondvergaderingen heeft het weinig of niets van doen.⁶⁶ De achteruitgang in dit district is niet vanzelfsprekend: Pieter Vreede, de voorzitter van het Uitvoerend Bewind, had in Tilburg een fabriek voor de productie van wollen stoffen. Hij beschikte over een netwerk van plaatselijke bestuurders en fabrikanten; een (onzekere) machtsbasis. Zijn kompaan Pannebakker uit Waalwijk was als plaatsvervanger in de tweede Nationale Vergadering

⁶² Erfgoed 's-Hertogenbosch. Archief *Stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, inv.nr. 3283.

⁶³ Erfgoed 's-Hertogenbosch. Archief *Stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, inv.nr. 757 resolutieregisters 1798; inv.nr. 819: hierin publicatie van de Municipaliteit van Den Bosch, 17 april 1798: '... dat veele Ingezetenen dezer stad, uit hoofde dat dezelve voor als nog niet als stemgerechtigden zyn opgeroepen, zich niet ontzien, om hun Gecommitteerdens, zo wel als de by hun geassummerde Burgers uit de respectieve Blokken met hoonende woorden en laesive uitdrukkingen te bejeegenen; Ja de zelve met verregaande bedreigingen te verzellen, en daar door openlyk aan den dag te leggen, hunne waën en presumptie als of zy Gecommitteerdens en Geassummeerdens van deze niet gedane Oproeping zouden zyn de oorzaken en bewerkers'.

⁶⁴ In Bergen-op-Zoom werden de twee personen die door het stadsbestuur waren aangewezen om met de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen de lijst van apparente stemgerechtigden door te nemen, eveneens in het openbaar bedreigd, nadat de resultaten bekend werden. Dat is niet verwonderlijk gezien de zeer lage opkomst bij het referendum van 8 augustus 1797. Ondanks de zuivering steeg de opkomst in de stad Bergen-op-Zoom echter op 23 april aanzienlijk. Een ruime verdubbeling van de deelname van 116 stemgerechtigden in 1797 naar 292 in 1798, overigens nog steeds laag in vergelijking met de rest van Bataafs-Brabant. Zie Archief West-Brabant. Archief *Stadssecretarie Bergen op Zoom*, inv. nr. 144 resoluties van de municipaliteit 1798, april.

⁶⁵ Tilburg: -36; Moergestel: -29; Waalwijk: -23. In verhouding met andere plaatsen in de Bataafse Republiek zijn het overigens nog steeds plaatsen met hoge opkomstcijfers per 500 inwoners.

⁶⁶ In Tilburg is de procedure via de notulen van het dorpsbestuur goed te volgen. Zie RHC Tilburg. Archief *Dorpsbestuur Tilburg* inv.nr. 1097.4. De 'captains' van de haardgangen maakten de lijsten van apparente stemgerechtigden. Een delegatie ging met de lijsten naar Den Bosch voor de bijeenkomst op maandag 10 april. Op 11 april werden de toegelaten stemgerechtigden door het dorpsbestuur opgeroepen de verklaring te ondertekenen. De inschrijving in het register vond plaats op 12 april 1798.

gekozen in het district Leende. Zijn katholieke medefabrikant Dams zat namens het district Tilburg in de tweede Nationale Vergadering. Pannebakker en Dams namen zitting in de Constituerende Vergadering. Alle reden om aan te nemen dat juist het *district* Tilburg een hoge en gestegen opkomst zou hebben met zoveel representanten die stonden achter de zaak van één en ondeelbaar.

Die *nee*-stemmen in 1798 hebben mogelijk een relatie met de kerkelijke politiek in de ‘Neuf départements réunies’, dat in de toekomst België zou gaan heten, die vanaf 1 oktober 1795 een integraal onderdeel uitmaakten van de Franse Republiek.⁶⁷ Bataafs-Brabant werd daardoor geconfronteerd met de strijd tussen kerk en staat in Frankrijk en in deze geannexeerde gebieden. De Franse politiek legde restricties op aan de katholieke kerk. Vanaf 1 september 1796 werden in die nieuwe departementen de kloosters gesloten, zoals dat jaren eerder in Frankrijk was gebeurd.⁶⁸ Goederen, eigendommen en inkomsten werden geconfisqueerd en kwamen in handen van de Franse staat. De kloosters van Sint-Bernard (aan de Schelde te Hemiksem), Tongerlo en Postel hadden in veel Brabantse dorpen zogenoemde ‘patronaatrechten’.⁶⁹ Dat wil zeggen dat de abt het recht had de pastoor te benoemen, die in de regel uit de kloostergemeenschap afkomstig was. De Brabantse en Vlaamse pastoors die diensten verrichtten in deze parochies, verloren door die kloostersluitingen hun thuisbasis. Juist Tilburg, Moergestel en Waalwijk hadden Norbertijnen afkomstig van het klooster Tongerlo als pastoor. In hun pastorieën werden tijdelijk confraters opgenomen die de kloosters gedwongen hadden moeten verlaten en geen gebruik wensten te maken van het aanbod van de Franse overheid om ‘bons’ in ontvangst te nemen, een soort obligaties die te gelde gemaakt konden worden ten behoeve van het levensonderhoud buiten het klooster.

Vóór 1796 genoten de pastoors die behoorden tot deze (rijke) abdijen van hun oversten een vast inkomen en waren zij aldus niet afhankelijk van de giften van parochianen voor hun levensonderhoud. De sluiting van de kloosters moet uiteindelijk als gevolg hebben gehad dat een beroep werd gedaan op parochianen om bijdragen te leveren aan het

⁶⁷ Pastoors van abdij van Tongerlo: Alphen (meerderheid tegen); Chaam (veel hogere opkomst in 1798, weinig tegenstemmen), Klein Zundert (veel tegenstemmen zowel in Groot als in Klein Zundert), Roosendaal en Nispen (twee pastoorsplaatsen, veel tegenstemmen), Riel (Goirle en Riel geen grote verandering zichtbaar), Drunen (geen verandering in stemgedrag zichtbaar), Waalwijk (minder stemmen), Moergestel (minder stemmen), Tilburg (minder stemmen), Hoogeloon en Hapert (meerderheid tegen).

⁶⁸ 1 september 1796: opheffingsdecreet voor de kloosters in de ‘herenigde departementen’ met uitzondering van instellingen voor ziekenzorg en onderwijs.

⁶⁹ Hamans, *Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 361, noot 53. De abt van de Norbertijnen in Tongerlo was patroon van 28 parochies, die van Postel van 7, van het adellijke Stift Thorn van 5 en de abt van de Norbertijnen van Hemiksen (Sint Bernard) begaf 4 parochies. De abdijen van Tongerlo en Sint Bernard (Hemiksem bij Antwerpen) droegen eigen leden voor.

levensonderhoud van pastoor en kapelaans.⁷⁰ Voor veel (kleine) dorpsgemeenschappen een aanzienlijke lastenverzwaring.

Vanaf september 1797 kwam de ontwikkeling verder op scherp te staan naar aanleiding van een verijdelde, vermeende royalistische coup in Parijs. De spanning tussen kerk en staat steeg in Frankrijk opnieuw. Het toezicht op de handel en wandel van de geestelijkheid werd versterkt, vooral in de ‘Neuf départements réunies’, waar een groot deel van de wetgeving nog niet was toegepast of zelfs ingevoerd. Vanaf het voorjaar van 1797 hadden pastoors en onderpatoors al een verklaring moeten afleggen van trouw aan de Franse natie.⁷¹ Vanaf september 1797 werd die verklaring aangescherpt en aangevuld door ‘de eed van haat tegen het koningschap en de anarchie’.⁷² Het afleggen van een ‘eed van haat’ werd door bisschoppen als ongeoorloofd bestempeld, hoewel een deel van hun medebestuurders in de bisdommen (vicarissen) daar anders over kon denken. Bisschoppen vluchtten naar het buitenland, de Bataafse Republiek, Duitse bisdommen of Rome.⁷³ Zo dreigde een schisma te ontstaan onder de geestelijkheid. Sinds 1791 kende Frankrijk al de scheuring binnen de kerk tussen ‘jureurs’ en ‘non-jureurs’ als gevolg van het wel of niet accepteren van de ‘constitution civile du clergé’. Het kernvraagstuk was de erkenning van de ondergeschiktheid van de geestelijkheid aan de Franse staat, respectievelijk de Franse natie en het afzweren van de suprematie van de Paus. De Paus had in 1792 het afleggen van een dergelijke verklaring of eed verboden. Bisschoppen herinnerden pastoors en onderpatoors aan dit verbod. Pastoors die vervolgens toch weigerden de eed af te leggen, mochten hun parochiële taken niet meer

⁷⁰ Hamans, *Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*: 361. Over het voorzien in het levensonderhoud van de pastoors, die werden benoemd door de abdis van Thorn: Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, III: 93.

⁷¹ De verklaring luidde als volgt: ‘Je reconnais que l’universalité des citoyens français est le souverain, et je promets soumission et obéissance aux lois de la République.’

⁷² De cultusvrijheid werd in Frankrijk hersteld op 21 februari 1795 met belangrijke beperkingen. De godsdienstvrijheid werd aan het einde van de zomer in 1797 beperkt ten gevolge van de politieke crisis die leidde tot de staatsgreep van 18 fructidor (4 september 1797), ter onderdrukking van een op handen zijnde (vermeende) royalistische staatsgreep. Er kwam een verbod op alle openbare godsdienstoefeningen. De viering van de decadi en de republikeinse feesten werd weer dwingend voorgeschreven. Weerbarstige priesters werden gevangen genomen en verbannen naar Cayenne (Frans Guyana) of gevangen gehouden op de eilanden Ré en Oléron. De hevigheid van de vervolging is per departement anders. Velen vluchtten naar de Bataafse Republiek. Op 29 november 1799 werden tegen de priesters gerichte deportatiedecreten voor een deel ingetrokken. Na de machtsgreep van Napoleon kregen de kerken meer bewegingsvrijheid. De kerken werden weer opengesteld op 28-30 december 1799. Zie Ubachs en Evers, *Ongewilde Revolutie. Limburgs Maastrand onder Frankrijk, 1794-1814*: 62-70. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*: 201-205, 219, 226.

⁷³ Op 24 augustus 1797 werd besloten tot bewegingsvrijheid voor alle priesters, beëdigde en ombeëdigde. Alle eden werden afgeschaft. Kerkklokken mochten weer luiden. Op 4 september 1797 werd een vermeende royalistische coup in Parijs onderdrukt. Als gevolg daarvan werd op 30 september 1797 elk uiterlijk teken van godsdienst verboden. De universiteit van Leuven wordt gesloten. Vanaf 7 oktober 1797 diende de geestelijkheid de eed van haat tegen het koningschap af te leggen. (Wet van 19 Fructidor an V; artikel 25; Wet van 5 september 1797.)

uitoefenen en hun parochiekerken werden door de plaatselijke overheid gesloten. Omdat deze weigeraars werden bedreigd met verbanning naar Frans Guyana, vluchtten zij naar het buitenland, soms naar de Bataafse Republiek, en vonden zij onderdak bij hun confraters, vaak in de grensstreken. Zo werden Brabantse pastoors en naar mag worden aangenomen ook parochianen rechtstreeks geconfronteerd met de kerkelijke politiek van de Franse Republiek.⁷⁴

In samenhang daarmee ontstond in het bijzonder in Bataafs-Brabant in kerkelijke kring een debat achter de gesloten deuren van pastorieën rond het al dan niet geoorloofd zijn om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te tekenen.⁷⁵ De aandacht van leidende kringen in de rooms-katholieke kerk richtte zich echter eerst op de geestelijkheid; later in april 1798 begon men zich zorgen te maken over de (katholieke) burgerij. Toen de vraag op 29 januari 1798 in Den Bosch door theologen van de gesloten universiteit van Leuven op tafel werd gelegd, was de angel er in Den Haag al uitgetrokken, ongetwijfeld door onderhandelingen achter gesloten deuren. Pieter Vreede bijvoorbeeld wist als doopsgezinde man uitstekend het verschil tussen een eed (waarbij God werd aangeropen) en een verklaring.⁷⁶ Voor de leidende kringen in de katholieke kerk, zogenoemde aarts priesters boven de grote rivieren en vicarissen onder de grote rivieren, was een ‘verklaring’ acceptabel, zolang het geen ‘eed’ was. Evenals het woord ‘afkeer’ aanvaardbaar was zolang het geen ‘haat’ betrof. Voor pastoors, evenals voor de predikanten overigens, was in de Bataafse Republiek het afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ niet verplicht voor het mogen uitoefenen van hun kerkelijke functies, zo verstandig was de overgrote meerderheid van politici en bestuurders wel in de Bataafse republiek. Diegenen die geen verklaring wilden afleggen, hadden als burger geen recht van stemmen en konden niet gekozen worden, maar daarover zullen heel wat representanten en bestuurders in Den Haag niet rouwig zijn geweest.⁷⁷

⁷⁴ Niet alleen in Bataafs-Brabant kregen deze Franse priesters onderdak, maar zij waren bijvoorbeeld ook actief in de zielzorg in Twente. De Franse ambassadeur Delacroix vroeg in februari 1798 om maatregelen tegen de uit België afkomstige ‘gedeporteerde’ priesters. Zie *Decreeten* Constituerende Vergadering, Deel 2 Februari 1798, 213-215. Het Uitvoerend Bewind zou de intermediaire administratieve besturen aanschrijven en aandringen op verwijdering van deze emigranten van het grondgebied van de Bataafse Republiek.

⁷⁵ De beschrijving van de ontwikkelingen in katholieke kerkelijke kringen is gebaseerd op: Van der Heijden, *Emancipatie der katholieken*, 326-345. Hij baseerde zijn beschrijving in de jaren veertig van de twintigste eeuw in belangrijke mate op archieven van het bisdom ‘s-Hertogenbosch die op dit moment (2018) niet of nauwelijks te raadplegen zijn.

⁷⁶ Al in de zeventiende en achttiende eeuw waren doopsgezinden in de Republiek vrijgesteld van het afleggen van een eed. Zij waren principiële tegenstanders van het afleggen van een ‘eed’, waarbij een beroep werd gedaan op God.

⁷⁷ In het *Ontwerp van Staatsregeling* was bepaald dat personen die een kerkelijke functie uitoefenden (pastoor, predikant, kerkelijk hoogleraar of leraar aan een opleidingsinstituut voor geestelijken zoals het Remonstrants Seminarie in Amsterdam) geen zitting konden hebben in het nieuw te verkiezen Vertegenwoordigend Lichaam. In de Nationale en Constituerende Vergadering hadden predikanten en pastoors zitting.

De theologen uit Leuven, van wie de uit Tilburg afkomstige Antonius van Gils de meest bekende was, waren in Den Bosch belast met de oprichting van een seminarie voor de opleiding van priesters voor het vicariaat Den Bosch, nu dat in Leuven niet meer kon. Zij vreesden dat het afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ het startsein zou zijn voor vervolging van de kerk, zoals in Frankrijk. Zij vroegen om solidariteit: wat voor een ergernis zou het afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ kunnen oproepen bij priesters in Frankrijk die de ‘eed van haat’ hadden geweigerd en dientengevolge waren ondergedoken of gevlucht? Zouden de ‘jureurs’, de minderheid van priesters die de ‘eed van haat’ wel hadden afgelegd, zich niet gesterkt voelen door het gedrag van priesters in de Bataafse Republiek?

Onder leiding van vicaris Van Alphen (de vicaris is belangrijkste kerkelijke functionaris bij ontstentenis van een bisschop) vergaderden de pastoor-dekens van het vicariaat van Den Bosch, met Van Gils, op 22 februari en 17 april 1798 in Schijndel. Van Alphen, die in nauw contact stond met aartspriester Van Hulscher van Holland en Zeeland, hield het afleggen van de verklaring voor geoorloofd. De hele Bataafse revolutie werd door katholieken als een bevrijding ervaren, zodat elke vergelijking met Frankrijk mank ging, aldus de redenering van leidende katholieken. Noch onder de Hollandse geestelijkheid, noch onder die van Utrecht of Gelderland bestond enige twijfel of discussie over de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’.

De mening van vicaris Van Alphen was van grote betekenis, omdat de priesters van het Bossche vicariaat en geestelijken uit de andere gewesten tegen hem opzagen. Hij had persoonlijk gezag in het bijzonder ook in het Bataafs-Brabantse deel van het bisdom Antwerpen.

West-Brabant stond sinds de zestiende eeuw onder de jurisdictie van de bisschop van Antwerpen. De Antwerpse bisschop De Nelis verbleef tussen 1785 en 1794 regelmatig op het hof Bovendonck onder Hoeven. Als gevolg van de politiek van de Franse Republiek jegens de katholieke kerk vluchtte hij en stierf in 1798 in Italië. Na vertrek van bisschop De Nelis werd het bestuur van het bisdom waargenomen door een college van vicarissen met Anthonius Oomen, de secretaris van de (vertrokken) bisschop, als secretaris-generaal. Zijn broer Adrianus Oomen, pastoor in Breda, fungeerde als contactpersoon tussen Antwerpen en het Bossche vicariaat. De Antwerpse vicarissen verwierpen de ‘eed van haat’ en dientengevolge ook de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’. Adrianus Oomen volgde aanvankelijk de

opvatting van vicaris Van Alphen. Pas na 23 april 1798 trok men in West-Brabant een harde lijn door en werd de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ als ongeoorloofd beschouwd.⁷⁸

Zouden de kloostersluitingen, de aanwezigheid van priester-émigrés en de doorwerking die dat had in sommige parochies, de discussies onder pastoors over het al dan niet geoorloofd zijn van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ en het principieel verzet tegen de ideeën van de Franse revolutie en de daaruit voortvloeiende politiek van de Franse Republiek mede een verklaring vormen voor de *nee*-stemmen of het mijden van de grondvergaderingen in sommige plaatsen van Bataafs-Brabant?

Het gefragmenteerde beeld van de zuivering en eventuele gevolgen ervan dat in dit hoofdstuk is geschetst, wijkt sterk af van de manier waarop Colenbrander in 1908 de zuivering karakteriseerde en de gevolgen die dat zou hebben gehad voor de opkomst: ‘De verklaring moet hierin gelegen zijn, dat de partij van Vreede, in ’98 regeering zijnde, in haar talloze betaalde agenten over een meer geperfectioneerd apparaat beschikte om de lieden naar de vergadering te drijven, dan in ’97, toen zij nog maar oppositie was. Ook stond tegenover het schrappen van gematigden ongetwijfeld het toelaten van personen die in ’97 geweerd waren als bedeeden.’⁷⁹

Voor deze verklaring is onvoldoende bewijs gevonden. De eis om armen buiten te sluiten van deelname aan de grondvergaderingen was in 1798 scherper geformuleerd dan in 1797. Zeker in de grote steden wist geen stadsbestuur precies wie wel of geen uitkering kreeg van één van de (veelal kerkelijke) armbesturen. Wie had dan wie moeten mobiliseren?

Er was evenmin sprake van een geperfectioneerd apparaat, zo het al bestaan zou hebben in de Bataafse Republiek. De aanpak van de zuiveringsagenten, plaatselijke en provinciale bestuurders was van regio tot regio en van stad tot stad verschillend en geeft opnieuw het beeld van een verbrokkelde Republiek. Pragmatisme, lichte chaos, improvisatie, onzekerheid, gebrekkige informatie, achterklap en lokale politieke afrekeningen, maar ook

⁷⁸ Zie voor de opvattingen in het vicariaat Breda: Stadsarchief Breda: *Archief Bisdom Breda*, Deel III, gedeponeerde archieven, particuliere archieven van de gebroeders Oomen, dozen 19, 21, 22, 23. De bestudering van deze archieven toont overigens de precieze werkwijze van Van der Heijden in zijn boek *Emancipatie der katholieken* uit 1947.

⁷⁹ Zie ook de bespreking van deze paragraaf door De Wit: *De strijd tussen aristocratie en democratie*: 164-165, die de opvatting van Colenbrander afwijst, maar geen verklaring geeft anders dan dat burgers uit vrije deelnamen aan een geheime stemming. Het ‘geheim’ van de stemming is in hoofdstuk 3, 4 en 5 aan de orde geweest. In veel delen van de Bataafse Republiek voldeed de toepassing van het criterium ‘geheime’ stemming niet aan hedendaagse normen.

idealisme en inzet bepaalden de zuivering. Een klein aantal agenten diende in een beperkte tijd van twee tot drie weken de zuivering door te voeren in niet minder dan 3.760 grondvergaderingen. Een onmogelijke opgave, ontoereikend voor een perfecte zuivering. De *instructie* voor de zuiveringsagenten werd op dezelfde creatieve en pragmatische wijze geïnterpreteerd als het *Reglement* voor de Nationale Vergadering dat aan de basis had gelegen van de organisatie van het eerste referendum. Heldere regels op papier volgens Haagse inzichten, stuitend op de weerbarstige werkelijkheid buiten het Binnen- en Buitenhof, ook nog eens uitgevoerd met een diversiteit aan mensen en nog niet ‘behept’ met een bureaucratische mentaliteit, die de beginnende eenheidsstaat nog moest gaan voortbrengen.

De agenten behoorden tot de kern van de Republikeinse stroming, waarvan Pieter Vreede de politieke leider was, maar waren gezocht buiten de Haagse politieke kringen en geholpen door provinciale en plaatselijke bestuurders om als tweede echelon het ‘vuile’ politieke werk op te knappen. En de agenten kregen betaald, maar niet volgens het suggestieve beeld dat door de beschrijving van Colenbrander werd geschapen, als zouden zij betaalde agenten zijn in dienst van de Bataafse Republiek. De agenten hadden politieke, bestuurlijke of ambtelijke functies en waren gemotiveerd om een bijdrage te leveren aan de totstandkoming van een eenheidsstaat, één en ondeelbaar. Hun reis- en verblijfskosten werden inderdaad in augustus 1798 door het Uitvoerend Bewind vergoed, na een onderzoek over hun handel en wandel. Een vergoeding overigens die voor en na 1798 usance is als opdrachten op verzoek van de overheid worden uitgevoerd.

Nergens blijkt dat burgers door de agenten naar de grondvergaderingen zouden zijn ‘gedreven’.⁸⁰ Uit idealisme, pragmatisme of opportunisme kozen burgers zelf om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te ondertekenen als zij door de agenten waren toegelaten, aan de hand van lijsten van *apparente* stemgerechtigde burgers die plaatselijke bestuurders hadden opgemaakt. Juist dat mobiliserende karakter van de registratie zou een verklaring kunnen zijn voor de gestegen opkomst in delen van de Bataafse Republiek bij het tweede referendum. Vooral burgers die op één of andere manier afhankelijk waren van de overheid, belangrijke betrekkingen, grote opdrachten, werk op marinewerven of kleine baantjes als aanvulling op een karig loon, hadden belang om in het bezit te zijn van een bewijs van stembevoegd burger.

⁸⁰ Zie voor deze conclusie eveneens Kuiper, *Een revolutie ontrafeld*, die verder zeer kritisch is en zeer gedetailleerd ingaat op de zuiveringen in Friesland: 452-457, in het bijzonder 457 voor zijn oordeel. Hij steunt de conclusie van De Bruin, *Burgers op het kussen*, 173.

Met de vaststelling dat de zuivering van de grondvergaderingen op beperkte schaal, zowel in negatieve als in positieve zin, door daling of stijging, van betekenis is geweest om de opkomst en de uitslag te begrijpen, wordt deze analyse afgesloten.

Door de beschrijving van opkomst en uitslag te verrijken met provinciale en lokale details is bewust het risico genomen dat samenhang deels aan het zicht is onttrokken. Een diversiteit aan motieven, ondersteund met het schaars beschikbare bewijs op grond van aanvullende (gearchiveerde) historische informatie, is het resultaat. Al met al een gefragmenteerd beeld van politiek gedrag van achttiende-eeuwse burgers, passend bij een sterk verdeelde samenleving.

In het volgende hoofdstuk wordt geprobeerd om sommige ‘scherven’ aan elkaar te lijmen. De ‘ecologie’ van lokale gemeenschappen, de karakterisering van de omgeving waarin de burger in zijn grondvergadering ging stemmen, wordt dan het kader waarbinnen samenhang wordt gezocht in de uitkomsten van stemgedrag. Daarbij wordt gebruik gemaakt van drie mogelijke maatschappelijke scheids- of breuklijnen waarmee getracht wordt het stemgedrag een plaats te geven: stad versus platteland, katholiek versus protestant, centrum versus periferie. Als op die wijze stemgedrag wordt onderzocht, vindt een accentverschuiving plaats van beschrijven in de richting van verklaren. Kan het stemgedrag worden begrepen vanuit belangrijke scheidslijnen die zijn te ontwaren in de achttiende-eeuwse maatschappij van de Bataafse Republiek? Dat is de vraag die in het volgende hoofdstuk centraal staat.